

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

(a personae.
ans 40.
December 31
veneris bene ducens

STENSTORP.

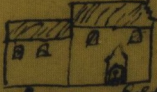
No 1580 30 Junij
anno 1580

Gregore Sufm. A. fød i Espr. var Capltant af
8 var toffer gifte vx groni vxort 7 libras. Enk
vx i en bende god. m pastor 8 var. Vxor Elizabeth
8 jupio 2 i Vrbodst. Jolle mthinge 2 1/2 paa.

Anno 1580
bleff i R. d. den
for sig for sig
or to p. den som
pas vx. aft 6 or
vri. Absalon Espr
vri Lystrad. 2
vri Copmann paa
Ladum Capltant.
gaff Espr. i ny
vri i den 2

var den polsk i R. d. den
Coringandis 2 Comingandi. 3
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

Diocana Sufm. Sufm. Sufm. 3 p. den
vri bonum vrbodum
R. d. den 2 i Ladum. 2 i Ladum
R. d. den 2 i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

off bang or bick
or Espr. den god.
by bick. 2
den ny. m. vrbodum
or bick paa
vri i Ladum
vri i Ladum
vri i Ladum
vri i Ladum

off vnde med vanden
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

off vnde med vanden
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

off vnde med vanden
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

off vnde med vanden
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

off vnde med vanden
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

off vnde med vanden
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum
vri i Ladum. 2 i Ladum

Kirke
historiske
samlinger
1996

Jakob Scavenius som kirkens minister 1880-1891

Af Carl Trock

*2. del**

Scavenius og frimenighederne

Askovadresserne fangede længst opmærksomheden på grund af, at en afgørelse af sagsanlægget mod de 6 præster trak ud, først 16/10 85 frikendtes de ved højesteret. Da var de grundtvigske præster for længst delt i konservative, moderate og radikale. Den store part af lægfolket havde fulgt de moderate, men rundt om var der radikale lægfolk, som højlydt kritiserede de præster, som holdt fast ved lønnen i folkekirken, eller de drev på valgmenighedspræster af blødere natur som Lund på Mors eller Karl Rønne i Høve. Lund så sin menighed mere moden end den var og magtede ikke at holde igen, men gik med til stadig nye krav om frihed for troslivet, på trods af den korrekte provst og Linds og ministeriets langsommelighed, som øgede utålmodigheden hos de ivrigste. 20/1 83 fratog ministeriet Lund anerkendelsen som valgmenighedspræst efter Linds og Martensens indstillinger⁴⁶. Fortsatte Lund som præst, stod han udenfor folkekirken, og det gjorde de, som holdt ved ham, også, havde Lind skrevet til menigheden. De radikale, som havde drevet Lund frem, forblev såre lovlydige i folkekirken. Men menighedens store flertal sluttede op om Lund. Det lunede også, at de kunne regne med samhørighed med den grundtvigske lejr⁴⁷.

Men bisp og minister rådede over folkekirkenes præster, de fik pålæg om at holde sig fra Lund og hans menighed i hans og deres kirker. 17/2 83 gjorde ministeriet konsekvenserne op: Lunds dåb var at betragte som navngivelser (Lind havde ment som hjemmedåb) og hans vielse havde ikke bgl. gyldighed. Lind kom til at vige noget for de grundtvigske præster på Mors, så det blev dem tilladt at prædike i frimenighedskirken, men ikke holde fuld gudstjeneste, og modstræbende måtte han af finde sig med, at nogle gik til alters der⁴⁸.

Stilfærdigere kom 10/11 83 en ny frimenighed i Klim. Den ønskede ikke anerkendelse som valgmenighed for at undgå rivninger med myndighederne, men udenfor folkekirken stod den ikke. I Høve i Sydvest-

sjælland fulgte Karl Rønne omtrent samtidig sin egen lyst til at komme ud i friheden uden for folkekirken, men henvend $\frac{1}{3}$ af menigheden fulgte ham ikke med ud. Derved blev det for en tid.

4/1 84 søgte S. at drage et klart skel mellem frimenighederne og folkekirken. I et cirkulære, forarbejder havde han selv gjort, understregede han for alle folkekirkens præster, at de ikke under noget påskud kunne lade frimenighedspræster foretage kirkelige handlinger på deres vegne. Valgmenighedspræst Niels Lindberg skrev offentligt, at det ville han ignorere og blev truet med afsked, hvis han gjorde det. Men myndighederne fik vanskeligt ved at fastholde en konsekvent linie overfor frimenighederne:

Når frimenighedens medlemmer sagde, at de tilhørte folkekirken, så mente by- og herredsfogeden i Nykøbing Mors ikke at kunne foretage bgl. vielse af dem. 12/6 85 afgjorde ministeriet, at det var nok, hvis folk blot sagde ham, at de tilhørte Lunds menighed. Først 22/8 85 blev det klart, at lod folk deres børn døbe i en frikirke eller gik til alters der, måtte de betragtes som stående uden for folkekirken, dog ikke hvis de blot stod faddere ved dåb i frikirken. 13/5 86 fulgte et cirkulære det op: Genindtræden i folkekirken kunne ske ved en erklæring til sognepræsten, men folk kunne ikke gå til alters begge steder, og folk uden for folkekirken kunne ikke fordre at blive taget til alters af dens præster. – Men noget forbud mod, at præsterne tog dem til alters udstedtes ikke!

I Klim fik en disput ministeriet til 8/10 87 at erklære, at forældre i folkekirken »var uberettigede til at lade deres Børn undervise i Friskoler«, hvor lærerne tilhørte frimenigheden. Det kunne have fået svare følger i Klim og på Mors, hvor der var gode friskoler og svage folkeskolelærere. 4/9 88 tog ministeriet ordene tilbage og lod sagen blot dreje sig om stedet, hvor sognepræsten kunne holde eksamen i religion for friskolebørn. Eftersommeren 1888 besøgte en sognepræst sine gamle sogne, de folk der før havde knyttet sig til ham, tilhørte Klim frimenighed. I dens kirke prædikede han og holdt altergang. Den nye biskop, Schousboe fulgte sognets præst, dette burde få konsekvenser, for hvad der var forment folkekirkens medlemmer måtte også være dens præster forment. Ministeriet lagde op til provsteretssag, men måtte henlægge sagen, da alle de vedkommende cirkulærer ikke var sendt til alle sognepræster.

Men 3/1 87 havde Johs. Clausen indberettet, at 2 valgmenighedspræster fra hans stift havde deltaget i indvielsen af frimenighedskirken i Ågård; han havde tildelt Jørgen Teilmann en irettesættelse for brud på hans em-

bedspligt, fordi han havde talt i kirken (holdt indvielsestalen), og Vilh. Malling havde fået en misbilligelse, fordi han var gået med i præste-procession. Clausen havde lagt op til mere, men ministeriet bifaldt hans reaktion og fandt ikke, »at der er Anledning til at foretage Videre i Sagen« (1888 00 20; iøvrigt er afsnittet sammendrag af KhS 1994 81ff).

Medlemmerne af frimenighederne fik tarvelige begravelser på folkekirkens kirkegårde, end ikke kirkeklokken kunne bruges. 1888 ønskede Klim frimenighed egen kirkegård, men Schousboe gik hårdt imod, for da blev menigheden ligestillet med valgmenigheder i »den almindelige Bevidsthed«. S. fulgte, som oftest, bispens, den tilladelse kunne ikke gives. Men 18/2 92 fik Stevns frimenighed sin kirkegård, den havde søgt efter S.s afgang. Ministeriet fandt fortilfælde for, at religiøse samfund uden for folkekirken kunne indrette egne kirkegårde!

1889 døde Rasmus Lund og det kneb for frimenigheden på Mors at finde en ny præst. 5 grundtvigske præster søgte tilladelse til midlertidigt at holde gudstjenester med dåb og altergang i frimenighedskirken, for at holde menigheden i et sundt spor og for at den kunne opretholde et godt forhold til folkekirken. Det afslog ministeriet 19/11 89, sådant var uden »Medhold i den gældende kirkelige Orden«. Herunder erfarede Schousboe, at sognepræster på Mors prædikede i Ansgarkirken og gik til alters der. Han nøjedes med overfor provsten at forsvare sig imod at have godkendt det, som han hidtil kun havde kendt »paa meget ufuldstændig Maade«.

Som ny biskop på Fyn havde Harald Stein meget at rette på. 1891 fremdrog han i KR, at ministeriet havde taget »meget vagt« på, at en frimenighedspræst havde prædikeret i Ryslinge valgmenighedskirke ved jubilæet. I KR mødte han forståelse, blot ikke i ministeriet. (Året før havde Balslev i KR fået støtte til sit afslag til 21 præster, der ønskede at gå til alters i en frimenighedskirke). Det trøstede næppe Stein, at Swane siden skrev til ham: Der er »noget haabløst i vor Kamp ... men det faaer ikke hjælpe, vi maae holde igjen, holde de Godtfolk i Ave« (To højkirke-mænd 139).

Også på det felt kneb det S. at få lagt en konsekvent linie og at fastholde den. Tingene blev ikke straks, da frimenighederne kom, gjort op, ministeriet forholdt sig til de problemer, der opstod, og traf lejlighedsvist afgørelserne og gav ligeledes præster lejlighedsvist besked derom. – En anden forklaring herpå kan være, at mere orkede ministeriets 1. kontor ikke med en stab bestående af en kontorchef, 1 fuldmægtig og 3 assistenter, der var jurister.

Udnævnelser og afskedigelser af gejstlige

Valg af biskop 1881 voldte jo den nye minister kvaler, han tvivlede vist på, om Fog var egnet, og han var under pres fra kongen og Martensen.

Det tog han ved lære af 1884. Allerede sommeren 1883 var M. optaget af, hvem der skulle efterfølge ham, og fra ministeriet gjorde kontorchef de Jonquières sit til at øge spekulationerne, selv om han 21/7 83 skrev til en gammel ven, biskop Engelstoft: Valg af M.s eftermand volder »megen Bevægelse. Valget er meget vanskeligt«, kan ikke tilfredsstille alle. »Jeg har (ellers?) ikke villet sondere Ministeren angaaende hans Tanker«. – Dem havde S. nok tiet med, men da M.s afsked var officiel rykkede han hurtigt ud, sikker på at det måtte være en fungerende biskop, der overtog posten, også aht. KR, og Fog var muligheden. Sagde han ja, vidste S. – uden at spørge Fog – hvem der skulle til Århus, Rørdam, og til Odense, når Engelstoft var bevæget til at gå, Johs. Clausen. Han kom til Århus, Engelstoft trak sig ikke tilbage.

1887 handlede S. igen egenrådigt, da H.V. Sthyr 2/5 udnævntes efter Monrads død, han var ikke ret agtet som professor og blev det heller ikke blandt sine nye kolleger⁴⁹. Kongens opmærksomhed blev måske sløvet ved en stor korrespondance om, at den nye biskop skulle finde sig i at stiftsgrænser kunne ændres, så han skulle overtage en del af Sydsjælland⁵⁰. Men en politisk udnævnelse var det, af en konservativ landstingsmand siden 1886, måske behøvede S. støtte både i KR og ikke mindre på grund af stærke personlige angreb på ham?

1888 blev V.C.C. Schousboe biskop i Aalborg, det bifaldt Fog, mens Lind ellers havde ønsket stiftsprovsten som sin efterfølger⁵¹. – 1889 trak Engelstoft sig omsider tilbage og efterfulgtes af Harald Stein. Denne skrev 18/2 89: S. har »meddelt Fog, at jeg var hans Kandidat. Han og Fog er enige. Nu vil Ministeren tale med Kongen«. 1/3 skrev Stein til Swane: Kongen sagde forleden til mig, at han havde udtalt sit ønske om mit valg for S. Det gav ja'et fra Stein⁵². De to nye bisper havde vel været mere bredkirkelige end højkirkelige, præget af arbejdet i Kbh., navnlig for den sidste ændredes det en god del efter udnævnelsen. KR blev nok forynget noget, men ikke meget bredere sammensat, hverken de grundtvigske eller IM var repræsenteret.

1889 besøgte H. Scharling Fog og fandt bispen opgivende. Han talte om sin afløser, enten Rørdam eller P. Madsen⁵³.

Allerede i det første ministerår sagde S., at han ved *præstednævnelser* ville fortsætte traditionen og være så upartisk som muligt og kun tage ganske almindelige hensyn (Ft 10/2 81). Det gentog han under fore-

spørgselsdebatten om næsen til de præster, der havde underskrevet adresserne i Askov⁵⁴. Men allerede samtiden mente, at han var efter de præster. Det var vel retssagen mod de 6 præster, der afviste at modtage næserne, og S.s forsøg på at isolere frimenighederne, der gav ham det ry. I nutiden har A. Pontoppidan Thyssen genoplivet den legende, som H. Ringgaard Lauridsen siden har søgt at holde i live. Også Sigurd Rambusch gør det, han mener »at yderligere undersøgelser vil utvivlsomt afsløre langt flere politiske udnævnelser«⁵⁵. Men undersøgelser viser, at S. havde ret:

3/12 81 skrev den unge præst J.H. Monrad, den lille Askov-adresses ophavsmand, til Harald Holm: V.T. Petersen, Naur, er befordret, skønt han underskrev den store adresse. »Jeg antager, at vor Kammerherre her er gaaet paa en Vildmand«, Petersen var nemlig ikke først nævnt som underskriver, så Holm burde drille S. ved at rose ham for udnævnelser. – I sine erindringer fortæller Klaus Berntsen (216. Kbh. 1923) om en samtale med S. Grundtvigske folk fra Hodde-Tistrup havde ønsket J.Th. Engberg som præst. De havde fået afslag hos S., da biskop Balslev ikke ønskede E. forflyttet. (13 år senere påtegner biskop Schousboe i øvrigt: E. »tilhører den indre Missions Retning«). De søgte råd hos Berntsen, der anbefalede dem Fr. Mygind. Det nævnte han for S., der svarede, at han var der også noget i vejen med, han havde underskrevet »den skidt Askovadresse« og måtte »puste ... i en 6-7 Aar«. Berntsen sagde, at S. da handlede letsindigt, for jyderne kom til at undgælde, måske i 20 år. S. gik fløjtende bort, som han plejede, når han var vred. Men han var stor nok til dagen efter at sige til Berntsen: »De havde sågu Ret igaar«. Jyderne faar Mygind (Thyssen 280).

Episoden viser ikke, at S. var efter grundtvigske præster, men den vægt han gerne lagde på bispens påtegninger⁵⁶. Provsten havde været mod Engbergs forflyttelse efter knapt et år. Det var »meget uheldigt«, han var »begyndt at vinde god Indgang i Menigheden«. Balslev ruttede ikke med ros: E.s præstegerning var »tilfredsstillende«, men han var betænkelig ved så tidlig en befordring. Adressen for at få ham tillagde B. ikke »synderlig Betydning« (februar 1882). – Berntsen fik ikke grunden til, at Mygind heller ikke først havde kunnet komme på tale. M. havde lærereksamen fra 1866 og embedseksamen 1877, siden havde han været hjælpepræst i Kbh. og i Kalvehave. Ansøgninger fra ham påførte Martensen fra 31/8 81 til 6/3 82: M. har hæderlige vidnesbyrd, men »da jeg efter hans Optræden i den senere Tid maa nære Tvivl om, hvorvidt han med sin Nidkjærhed forener den Besindighed, der maa kræves af Enhver, der vil tjene Folkekirken, vover jeg for Tiden ikke at anbefale ham til Forfremmelse«. S. må i ministeriet have erfaret, at in-

gen andre bisper skrev noget tilsvarende, og at M. var den eneste præst fra Sjællands Stift der havde underskrevet den store adresse i Askov, valgmenighedspræster undtaget. Mygind fik embedet, han stod også for tur af de 7 ansøgere. I forestillingen om udnævnelsen nævnes mod al sædvane kun, at der er anbefaling fra provsten, om bispens ties (1882 H 147, akter findes ikke). Kongen har hastigt skrevet under, men som konfessionarius kan Martensen siden have spurgt om den udnævnelse, hvad der vel har øget forbitrelsen mod »den Herre«.

Thyssen har forud nævnt et par grundtvigianere, som var befordret særlig hurtigt. Den ene var N.K. Munkebo, i Askov for den lille adresse. Han klagede sin nød for Balslev, da en ortodoks kreds, kaldt »dømmerne« hørte til i sognene. Bispem så kun den udvej, at »befordre ham derfra« (Thyssen 230f). Han gav 24/3 83 Munkebo den anbefaling: En »agt-værdig ung Mand, der udfører sin Gjerning med Troskab og Dygtighed«, og han undlod at tilføje, at forflyttelse søgtes vel tidligt. Provsten skrev, at dømmerne havde tilhold i sognene, men mente, som M. selv, at kirkegangen vandt god fremgang. Han tilføjede, at embedets timelige kår, det var et af de mindste i Hammerum herred, talte for forflyttelse. Der var 2 ansøgere til Lem-Vejby, Munkebo var ældst af år og som præst og fik embedet (1883 JJ 82). – Den anden af Thyssen nævnte (232f) var Vilh. Hansen, kapellan pro loco (den laveste kirkelige faste stilling) i Vesterborg-Birket fra 1880. Han skulle være på kant med grundtvigianerne der og søgte okt. 82 bort. Ansøgningen er intetsigende, men såvidt provsten bekendt var VH i menigheden »agtet som en god og velbegavet Prædikant«. 26/10 82 påførte Monrad, at han med glæde havde hørt VH prædike og vidste, at han tiltalte menigheden, han har dog »været temmelig kort Tid i sit nuværende Embede«. Det ville normalt udelukke forflyttelse og ingen kunne klandre S. for det. Men Monrad modtog en skrivelse af 31/10 82 fra skolelærer S.K. Sørensen, Gødvad: Forholdene i sognene var sørgelige, kirkerne »staa tomme« og en stor del af menigheden har løst sognebånd. De sidste havde enedes med dem, der ikke havde løst sognebånd, om at opfordre Hansen til at søge. Læreren bad, en troendes bøn, Monrad lægge et godt ord ind hos S. Denne fik en adresse fra 300 myndige personer, for grundtvigianere som ikke-grundtvigske var enedes om en ansøger, der igen kunne samle sognemenigheden. Alle troede, at det kunne »en troende Præst af den grundtvigske Retning«, man havde særlig af ansøgerne gjort sig bekendt med Vilh. Hansen. En deputation mødte op og talte deres sag for S. VH fik embedet blandt 13 ansøgere, som næsten alle stod for tur til udnævnelse.

I ministeriet resumerede Jonquières til ministeren: Der er en adresse for Hansen, men han er vel ung, også i sit embede, til at kunne beherske

de vanskelige forhold. De andre ansøgere synes ikke fremragende, så man med sikkerhed kan påstå, at de er bedre egnede dertil. En »anbefales særligt af Ribe Biskop«. S. fandt Hansen indstillet som nr. 2, men påteggede: »Hansen indstilles« (1882 H 1288). – Ironisk nok var VH året efter på vej mod en valgmenighed og blev 3 år efter i Balle ved Vejle valgmenighedspræst, »hans store Maal« (Thyssen 232f).

På *Mors* havde mange sognepræster set op til valgmenigheden som et ideal. Januar 1883 var den sat uden for folkekirken. Præsterne søgte Lind for at få lov til at opretholde forbindelsen til frimenigheden. En af dem, Peder Ingerslev, søgte efter 14 år bort. Hverken provst eller bisp nævner, at han havde underskrevet den store Askov-adresse, men nok at han er grundtvigianer. Han får de fineste anbefalinger og hans første ansøgning bragte ham til Barrit i Århus stift, et springavancement af de usædvanlige⁵⁷. Det brugte provsten til at få andre grundtvigske til at søge fra Mors ved at love dem gode anbefalinger⁵⁸. Så let gik det ikke for Ludvig Hertel, han måtte søge mange gange, før han juni 84 fik sit ønske opfyldt om, for sine studiers skyld at komme biblioteker nærmere. Men han havde ikke udvist samme loyalitet mod sin øvrighed, og én gang skrev provsten, at han for sin menigheds skyld burde væk, mens Lind en anden gang skrev, at forflyttelse ville være Hertel tjenligt og ham kært⁵⁹.

J.K. Jansen søgte andet embede på Mors. Han havde i sin kirke ladet Lund foretage en vielse på sine vegne. Provsten frarådede bestemt befordring, det kunne ses som en godkendelse af J.s forsyndelse. Men ministeriet udnævnte ham, for »de vanskelige Forhold i Pastoratet kunne vox« andre ukendte dermed »over Hovedet«⁶⁰. – Fra Mors skal yderligere kun nævnes (Hans) Vilh. Hansens forgæves ansøgning 1888 om at blive sognepræst i Nykøbing, tilskyndet af 650 mennesker i pastoratet. Det skyldtes ikke, at han var grundtvigianer eller havde venner i frimenigheden, at han ikke udnævntes, men principielle forskelle i synet på frimenighedens forhold til folkekirken. Det skrev VH offentligt, da Morsø Folkeblad påstod, at S. blæste på, hvad befolkningen ønskede og ville vise sin magt ved at udnævne en langt yngre mand.

Lind havde ikke kunnet anbefale den velbegavede og virksomme præst til embedet, da han går til alters i frimenigheden og synes at foretrække den fremfor folkekirken, og han føler det ikke urigtigt. Ministeriets resumé til S. anfører: »Efter Biskoppens Erklæring ... maa det formentlig være betænkeligt at indstille« Hansen samt en anden af de 5 ansøgere. Derfor foresloges som nr. 1 Winther, der længe har søgt befordring og været 6 år i sit embede. S. påførte: »Winther indstilles«⁶¹.

Sammen hermed bør Georg Brahm nævnes. At han i Askov under-

skrev den store adresse tæller næppe ved siden af, at han mere end andre havde hjulpet Klim frimenighed frem, og at han 1883 holdt, dog ikke i ornat, indvielsestalen i frimenighedskirken. Han kom til at skrive ca. 60 ansøgninger, $\frac{1}{3}$ efter at frimenigheden var dannet. 2 gange var han 1883-84 nær udnævnelse, men 2 yngre præster var hjemme på de steder og meget ønsket af sognene, og de udnævntes.

27/12 84 stod B., af 11 ansøgere ældst på enhver måde, til at blive sognepræst i Hårslev på Fyn. Resuméet til S. havde en anden som nr. 1 før B., L.N.V. Balslev, og S. skrev »Balslev indstilles«. Han var født 1850, 12 yngre end B., havde været kapellan fra 1877, først for svigerfaderen og så for faderen, ved hvis afsked han stod uden stilling. I forestillinger hedder det: Skønt »der baade er ældre og efter sædvanlige Hensyn mere kvalificerede Ansøgere« er Balslev ønsket så »alvorlig og næsten enstemmigt« af menighederne, ligesom provst og biskop anholder om hans udnævnelse. Provsten citeres: Ihærdig, nidkær og dygtig, samler talrig forsamling, anbefales på det mest indtrængende – og Engelstoft: Den alm. stemning har i ualmindelig grad udtalt sig for at beholde ham, en særdeles kvalificeret ansøger (1884 KK 1404). Det var vel en berettiget undtagelse, nok ikke nemt at se for Brahm.

Han havde tilmed året før oplevet noget tilsvarende. Af 19 ansøgere stod han lige med et par andre. Der var et andragende om at få Preben Hansen, der i 7 år havde været præst i nabosognet Tranekær, kapellan pro loco. Sagens akter mangler, men vi har forestillinger at holde os til: »En stor Del af Menigheden« søger om at få Hansen, som sognepræsten kalder nidkær, samvittighedsfuld, og som i høj grad har vundet menighedens tillid og agtelse. Provsten trækker i samme retning og Engelstoft dømte: »Værdig og trængende til Befordring«. Preben Hansen udnævntes, han var født 1845, var kandidat fra 1871 og havde været lærer forud, sidst fast ansat adjunkt (1883 JJ 1530).

Først foråret 1886 kom Brahm igen førstepladsen nær, næstældst og ældst i sit nuværende embede blandt 26 ansøgere, et par var dog kandidater 3 år før Brahm. I ministeriet indstilledes Brahm som nærmest til at komme i betragtning, og S. skrev: »Brahm indstilles«⁶².

I den fortrinlige »Folk i Bevægelse« fremdrog H. Ringgaard Lauridsen i 1986, hvordan S.s partifælle, C. Aaberg, selv missionsmand og mangeårigt medlem af Fts finansudvalg, tilskyndet af missionsfolk og højremænd på egnen gang på gang gik i ministeriet om præsteudnævnelser. – Vi får her fra *Nordvestjylland* så at sige demonstreret, hvad Stein under den thyske krig sagde til S., at grundtvigianerne rekrutterer til Venstre, missionsfolkene er aldrig i opposition til regeringen. – Det an-

tydes i bogen, at Aaberg opnåede en del, så embeder, hvor der før havde været grundtvigske præster, gik til missionsfolk, også sogne, hvor IM var i mindretal, fik missionske præster. RL véd dog, at begge kirkelige retninger var mindretal i sognene (154), allerede her sker en moderation. RL antyder, at Aaberg måske allerede stod bag afslaget på sogneboernes bøn til kongen om at få Jes Jessen til sognepræst i Bøvling-Flynder, han havde der været en afholdt hjælpepræst. Tilmed var han vel anbefalet af provst og bisp, skriver RL med rette, det var blot ikke til det pågældende embede, og det tæller⁶³. Nok er det, at de gode folk ikke lod sig det byde og dannede Bøvling valgmenighed, og havde i nabopræsten M.A.S. Lund, Fjaltring-Trans en god hjælper i den opposition mod autoriteterne.

Her må nu først nævnes principperne ved præsteudnævnelser, de er hidtil ikke taget med i betragtning:

Ved en præsts forflyttelse, afsked eller død indsendte bisperne en beretning til ministeriet om embedets økonomiske forhold og forpligtigelser, mulige afdrag i lønnen, pension til formanden eller dennes enke, gæld ved bolig eller avlsbygninger til brug for opslaget af det ledige embede m.m. (jfr. Niels Petersen 212f). Det gav bisperne lejlighed til at udtale deres mening om hensyn der var at tage ved udnævnelsen. Eksempler derpå følger ved Jonquères' forespørgsler til Preben Madsen.

De indkomne ansøgninger indførtes i ministeriet i en såkaldt præstekaldsliste, hvor ansøgerne deltes i grupper efter karakterer opnået ved embedseksamen, rækkefølgen i gruppen bestemtes af, hvor god eksamen var. For hver ansøger indførtes alder, kandidatår, tidl. embeder og anciennitet i det nuværende embede, karakterer ved eksamen og ved de 2 praktiske prøver, samt hvem der var anbefalinger fra, ikke hvad der var skrevet. Præstekaldslisten fulgte med »Forestillinger« til kongen ved embedernes besættelse.

I ministeriet udarbejdedes, nok kun i særlige tilfælde, hvor der var tvivl om, hvem der skulle foretrækkes, et resumé med forslag til besættelse til ministerens afgørelse. Hvornår det skulle ske, må S. have udtalt sig om, ellers må det i langt størstedelen af de ca. 100 årlige præsteudnævnelser mest have været ekspeditionssager for ministeriet, dvs. Jonquières, og ministeren, bestemt af »de almindelige Hensyn«: Det var alder, anciennitet, også i det embede en ansøger havde, karakterer ved embedseksamen, alt *almindeligvis* vægtet i den nævnte rækkefølge (jfr. Niels Petersen 202ff, 241ff). – Adresser for at få en bestemt som præst syntes vurderet i ministeriet og kunne have betydning, hvis de var udtryk for almindelige ønsker på stedet og/eller om de beroede på virkeligt kendskab til den ønskede ansøger.

I »Forestillinger« begrundes hvilken præst, der indstilles til kgl. udnævnelse (i S.s tid altid kun en, før 1870 nævntes 3, KhS 1986 114, 124), udfra vedkommendes karriere og anbefalinger fra provst og bisp. Det er blevet klart, hvad de betød. Særlige forhold, som sygdom eller trange kår, kunne inddrages her. Misforhold mellem en præst og menigheden kunne tælle med. Men de højere gejstlige følte sig bundne af de almene hensyn. Det var da almindeligt, at præsterne begyndte i de mindre Vest- og Midtjyske embeder, for så at rykke til større embeder i Østjylland og på øerne.

Bisper og provster hørte gerne til Højre. De så let, når de yngre grundtvigske præster var ivrige venstremænd og kunne anføre det, når de søgte. Det blev også nævnt, hvor der var tale om en udpræget retningsmand af den ene eller anden art, undtagen hvor der var tale om en af de »unævnelige«, at høre til der var jo selvfølgelig for bisperne og gav ikke grund til omtale (jfr. P.G. Lindhardt: Bisperne mellem Højre og Venstre, Jy. Saml. Ny Rk. III 125). Men kirkeligt tilhørsforhold fik betydning i bispernes påtegninger eller underhåndsmeddelelser, hvis forbigåelse kunne føre til en valgmenighed, eller hvis der på en egn var behov for modvægt mod valg- eller frimenigheder eller stærke missionskredse.

Det gav en del undtagelser fra hovedreglen, forflyttelser efter anciennitet. Nogle eksempler skal gives. 24/1 76 skrev kultusminister Fischer til biskop Engelstoft for at få hans udtalelser om ansøgerne til Søllinge-Hellerup. De sognes naboskab til Ryslinge valgmenighed var for Fischer at se grund til at fravige »anciennitetsprincippet«. – Fra Fyn til Mors, hvor der var en mere aggressiv valgmenighed. 20/3 74 havde Jonquières skrevet til Engelstoft om valg af præst til Galtrup-Ø.Jølby, i det sidste sogn lå valgmenighedskirken. Det præstevalg lå den gamle grundtvigsk sindede biskop P.Chr. Kierkegaard (biskop 1856-75) på hjerte: Der burde ikke komme en, der var »fremmed for, endsige Modstander af den kirkelige Retning« dvs. grundtvigianismen, det var den for udbredt på Mors til, men heller ikke en ultragrundtvigianer, der ikke kunne vente støtte fra dem, der opretholdt forbindelsen til deres sogne. Jonquières havde længe været opmærksom på P.J. Pedersen, præst på Fyn, som her formentlig kunne komme i betragtning. En yderligere anbefaling fra bispen, der kunne vedlægges ansøgningen, kunne få betydning. Pedersen fik embedet og ingen blev forurettet. Almene hensyn var så nogenlunde afgørende, da 2 grundtvigske præster 1877 fik embeder på Mors. Men det år søgte Pedersen, efter de få år fra Galtrup til nabosognene nord for valgmenigheden, Solbjerg-Sundby, han var opfordret til det af sognefolkene. Han fik embedet skønt næstyingst af 13 ansøgere (jfr. P.J. Pedersens manuskript: Af et Menneske- og Præsteliv, KB,

Ny kgl. S. 3737 4°). Til Galtrup kom i stedet Th. Aastrup, 1 år ældre og 1/2 år kandidat før den anden ansøger. Efter Ingerslevs springavance-ment fra Mors skulle der 1883 ny præst til Tødsø-Erslev, lige øst for Ø.Jølby. Skønt næst yngst af 6 ansøgere blev det Aastrup, ham havde beboerne andraget om at få. 1884 blev Pedersen stiftsprovst i Aalborg og til Solbjerg-Sundby kom F.V. de Fine Olivarius, af 19 ansøgere her stod 4-6 for tur før ham. 1883 skulle Frøslev-Møllerup sogne, lige syd for Ø.Jølby have ny præst efter Fr. Nygård, der var blevet valgmenighedspræst i Sdr. Nærå på Fyn. Biskop Lind gentog et ønske om, at der kom en missionsmand dertil, og Jonquières forhørte hos professor Madsen om Peter Jessen var det. Han udnævntes forud for den 8 år ældre medansøger, begge var dog kandidater fra samme år. Vest for Ø. Jølby lå Dragstrup-Skallerup sogne. Som præst her udnævnte ministeriet 1884 grundtvigianeren J.K. Jansen, på trods af provstens indstændige modforestillinger. Det mente, at de vanskelige forhold let kunne overvælde andre, men Jansen kendte forholdene og kunne holde menigheden sammen (jfr. her note 60).

Breve fra Jonquières sidst i 80'erne til Peder Madsen viser, at der kom adresser for at få præster fra IM. Der ligger i Madsens arkiv 24 breve med forespørgsler fra J. om ansøgere, de viser, at de to også jævnligt drøftede de sager. 2/4 89 gjaldt det sognepræsteembedet i Sdr. Nærå, besættelsen måtte betænkes vel med valgmenigheden der. 7/4 89 gjaldt det et embede, hvor biskop Swane havde nævnt, at en grundtvigianer ikke ville være velkommen, »da der ikke skal være en Eneste, der hører til denne Retning«. 6/6 89 fandt biskop Clausen det ønskeligt, at der udnævntes »en alvorlig, mild Grundtvigianer«. Okt. 89 og februar 90 blev den samme langt ældste ansøger forbigået, først fordi han hørte til IM og sognene havde haft grundtvigske præster, dernæst fordi biskop Fog ønskede en ung og energisk mand udnævnt. Madsen fik flere henvendelser i 1890, om et sted, hvor biskop Clausen ønskede på »det mest indstændige en nidkær Person af Evangelisk-Luthersk Retning«, ikke en fra IM eller en fuldblods grundtvigianer. 19/9 havde nogle mænds henvendelse til konge og minister om at få en IM præst foranlediget, at 200 beboere udtalte sig imod det. Her stod en missionsmand for tur, nu var Jonquières i tvivl og søgte råd. Endelig 19/10 drejede det sig om et sogn, der var blevet udpræget missionsk, hvad den yngre del af menigheden havde vendt sig imod. Swane måtte ønske en alvorlig og dygtig præst uden retningspræg, der kunne samle menigheden. Jo, P. Madsen måtte rådgive.

Såvidt de hensyn, som valgmenigheder kunne foranledige, eller de særlige hensyn, som bisperne mente, at de måtte nævne, altså undtagel-

ser der bekræfter hovedreglen, at præsteudnævnelser skete efter almene hensyn.

Det går Ringgaard næsten uden om, når han påpeger, hvor mange appeller C. Aaberg fik om at gribe ind, for at undgå de gale og for at få de rette præster. Ingen »landskendte« grundtvigske præster blev forbigået *med urette*, men håbefulde unge mænd, optagne af det røre de vakte, udnævntes ikke *i utide*. – Henvendelserne til Aaberg kom ofte fra højresindede lærere, der ville undgå ivrige venstremænd som præster. Der *vides intet* om, hvor ofte Aaberg fulgte henvendelserne op hos S., end-sige om, at han hos ham opnåede noget *ekstraordinært*, bortset fra et par tilfælde gik det efter de almene hensyn. S. gentog da også, at i sådanne sager fulgte han bisperne. Men Aaberg plejede sin valgkreds og så da gerne, at man tiltroede ham indflydelse i regeringen, og hans kirkelige og politiske interesser faldt i høj grad sammen.

Først dog om forflyttelsen af Nordvestjyllands kendteste grundtvigianer. Efter mislyde gik det. Ses der dernæst på, hvilke præster, der søgte bort, og hvem der kom i stedet, er billedet ret så broget.

M.A.S. Lund, der var bror til Rasmus Lund på Mors, søgte væk fra *Fjaltring-Trans*, nabosogne til Bøvling. Han havde været der i 10 år og følte vel også, at valgmenigheden vanskeliggjorde hans virke. 9/3 79 påførte provst G.G.W. Berggreen, at Lund var en livlig, dygtig og velbegavet præst, meget nidkær i gerningen. Dertil kom: Med »stor Iver har han virket for »det Folkeliges« Fremme og deltaget i den politiske Bevægelse, der i de senere Aar har udfoldet sig her paa Egnen. Dannelsen af Valgmenigheden i Bøvling og Oprettelsen af en »Foredragsforening« for Egnen skyldes saaledes hovedsagelig hans Ihærdighed«. Hans indflydelse på mange er ikke ubetydelig, og han har samlet folk fra flere sogne, også Hygum, hvortil Lund da søgte. Balslev brugte uvanligt rosende ord: En dygtig, velbegavet og virksom præst »af den grundtvigske Retning«. Han var betænkelig ved at anbefale ham til Hygum-Hove, en anden egn var bedre »end der hvor han øvede og øver en efter min Overbevisning uheldig Indflydelse i politisk Henseende«. Hans stade ses af, at Bøvling valgmenighed »hovedsagelig skyldes hans Ihærdighed«. I Hygum vil han næppe få bedre økonomiske kår. Senere i 1879 søgte Lund længere bort og fik kun positive påtegninger. 19/7 81 fik Lund embede i Midtjylland i Århus stift. – 28/6 81 havde lærer P. Møller i Fjaltring skrevet til Aaberg: »De sagde til mig paa Valgdagen, at jeg maatte bede Dem fremskynde [Lund]s Afrejse en Gang endnu«. Jeg beder Dem indtrængende gøre det, han søger til Salling. – Brevet kom for sent til at betyde noget. -

I Bøvling valgmenigheds arkiv ligger 2 breve fra Lund til Jes Jessen, der på afstand måtte høre om valgmenighedens dannelse. Forud for det første brev har der været et møde i kredsen, om det næste beretter Lund 20/7 74: »Denne Gang véd jeg bestemt, at jeg ikke skyndede på«, nogle mente, at jeg holdt for meget tilbage. De fremlagte lister vil vise Jessen, hvordan det gik. Lund vil være glad ved Jessen og »en Menigheds-samling« som naboskab. 7/3 75 skrev Lund, at han ville savne folkene fra Bøvling og Nees, de havde livet op i hans menighed både med sang og i fællesskabet. Men en sognepræst bør ikke have mange sognebåndsløser og så megen udensogns virksomhed, som Lund havde haft denne vinter. Der var på egnen plads både til Jessen og ham selv, og også han mente, at valgmenighederne ikke var blot en nødløsning, men den »i Øjeblikket naturligere og gavnlige Form« for kristnes samfundsliv, og Lund kunne ikke lukke øjnene for, hvad der tjente de folks »Livsudvikling bedst«.

En opfordring havde fået Lund til at overveje, om han måske snart skulle til et andet sted, »hvor der er en Samler-Gjerning at gjøre«. Men han var glad ved at være, hvor han var, og ved at have »en lille folkeligvækkende Gjerning, som i vore Dage er et sundt Menigheds-livs nødvendige Grundlag«. Gerne ville Lund kende og følge Åndens vink. –

Karl Povlsen søgte embedet efter Lund og skrev 19/7 81, at han var opfordret af medlemmer af menigheden. 30/8 anførte provst Berggreen: Ansøgeren er efter sigende en velbegavet prædikant af den grundtvigske retning, som samler folk fra forskellige sogne. B. kendte kun til ønsket om at få Povlsen til præst fra ham selv og fra Lund, som havde sagt ham, at han ville være glad for at se KP som sin eftermand. (Lund havde dog også opfordret Fr. Mygind til at søge). Om Povlsen skrev Balslev 8/9: Han »besørger tilfredsstillende sin Gerning som Capellan. Han gaaer først i sit 31. Aar, og har kun paa andet Aar været i præstelig Virksomhed«. Povlsen havde altså ikke ret i, at højremænd i sognene forhindrede hans udnævnelse (brev 4/10 81, Thyssen 235), det gjorde hans alder og korte tid som kapellan! Heller ikke lærer Møller havde nogen grund til at takke Aaberg 10/3 82, fordi de slap for at få vilde grundtvigianere!

N.C. Hostrup Spur udnævntes 1881 blandt 8 ansøgere, kun en var sognepræst på andet år. Spur havde siden 1877 været kapellan pro loco i Nysted, hvor den kendte grundtvigianer A.C.E. Christiani var sognepræst, og før havde han været huslærer i 2 år. Provst og biskop Monrad anbefalede ham godt som også Christiani. Han viste sig at være både grundtvigianer og venstremand, men ikke af de vilde. 3/3 82 skrev lærer Møller: Spur »holder smukt alle Retninger sammen, saa endnu er

ikke vejet en eneste af hans Menighed«. 16/2 83 skrev lærer N.H. Nissen, Trans til Aaberg: Vor Spurv har tonet »rigtig Flag, han er fuldstændig gaaet ind i Modstandernes Lejr«, har opsagt højrebladet og holder Morgenbladet. 14/1 85 havde lærer Møller en undskyldning: Lund kan ikke sammenlignes med Spur, der er »til Velsignelse for Menigheden ... viser i Sandhed rigtig Vej«. Han er af de yngre præster, som han omgås, »vel pisket til at stemme Venstre ... ellers er han slet ikke af Hjertet givet i Venstres Vold ... han underskrev Befæstningsadressen«, dog, præsenteret for Højres vælgerforenings liste, svarede han: »Jeg kan ikke godt underskrive, for jeg har jo med alle Slags Folk at gjøre«. Folk var taknemmelige for Spur, her hersker kristelig og fredsommelig stemning i menigheden.

1882 blev embedet i et andet nabosogn til Bøvling ledigt. Lærer P. Mikelsen skrev bekymret: Grundtvigianerne havde først ønsket Povlsen, nu Fr. Mygind,. Han bad 23/3 82 Aaberg gøre sit til, at de ikke fik en præst, der som folketaler søgte egen ære, men en med hvem han »i enig Samdrægtighed kunde arbejde med til at danne Folket til Borgere, der agtede al bestaaende Orden og Øvrighed«. Læreren ønskede en kandidat Helms som præst. – Aaberg fik i samme sag brev fra sognepræst H.J.J. Mygind, Bøvling-Flynder, en 15 år ældre bror til Fr. Mygind. Han var meget forskrækket over, at broderen søgte *Møborg-Nees*: Han var grundtvigianer og så det parti »i Rosenskær af Ærlighed og Fuldkommenhed«. Da han var blevet opfordret til at søge Fjaltring-Trans, havde storebroderen foreholdt ham det »Uvederheftige og Usande baade hos Førerne og Partiet her paa Egnen«. Men de mennesker ville han forsvare til det yderste mod broderens bitre og ubeføjede angreb. Nu forstod han, hvorfra bitterheden her var kommet. Aaberg måtte forstå, skrev Mygind, hvorfor han nødigt så sin bror som nabopræst. Det ærgrede så Bøvling-præsten, at ham mere nærtstående folk søgte om at få en præst, de ikke kendte. Sådant skulle man overlade til grundtvigianerne, lad dem gøre det på »rent verdslig og »folkelig« dvs. usand og uærlig Vis. At sige: Vi ønsker en Mand af den Retning«, det ville være korrekt.

30/3 82 udnævntes P.G. Helms til sognepræst for *Møborg-Nees* sogne. Af de 6 ansøgere kunne et par med rette føle sig forbigået. (Povlsen søgte ikke, Mygind var indstillet andetsteds, stod ellers for tur). Efter nøje gennemgang af præstekaldslisterne til embeder på egnen i S.s tid som minister er dette det eneste klare eksempel på, at her blev givet en favør. Skyldtes det så Aaberg, eller var dette tillige et forsøg på fra ministeriet at modvirke valgmenigheden i Bøvling, som også Spurs udnævnelse til Fjaltring-Trans var det? I første tilfælde vandt Aaberg med rette her ry for at kunne udrette noget i ministeriet.

Det er en kendsgerning, at Aaberg forhørte sig i ministeriet om ansøgere til embeder på hjemegnen, og at hans kirkelige og politiske venner fik besked om det, så de kunne sætte noget i værk. Det foreligger der et senere vidnesbyrd om. Daværende fuldmægtig Oskar Damkier (1916 kirkeministeriets departementschef) meddelte 4/6 92 Aaberg, hvem der da søgte embedet i Møborg-Nees. Det er så usikkert, om Aaberg kunne ændre ret meget i ministeriet. Men det er givet, at han ikke overfor meningsfællerne satte sit lys under en skæppe. På mangfoldige andre områder tog han sig i hovedstaden af sager fra hjemegnen, det vidner mange breve i hans arkiv om (RA).

Vist 5/3 85 skrev Niels Pedersen, Lundby, til Aaberg for at få C.E. Paludan til sognepræst i *Vejrum*. Det var for sent, 19/3 85 udnævntes Peter Falk Rønne, en mild missionsmand. Af 27 ansøgere var han næstældst, en anden var blevet kandidat før ham og en tredje havde været i samme embede længere, så at det blev Rønne var ikke ekstraordinært. Han var af biskop Lind kaldt en af stiftets dygtigste præster med betydelige evner som prædikant. Mens hans kræfter slog ikke til, han døde 7/10 87. – 27/1 88 udnævntes M.C.J. Anthon i hans sted. Alle anciennitetsforhold talte for ham. »Trods meget ringe Eksamensudfald« anbefalede provst C.F.F. Weiss ham på grund af hustruens helbred, og da han passede sit embede tilfredsstillende. Lind føjede pæne ord til og ønskede forflyttelse på grund af det af provsten anførte, »skjønt han kun har været i sit Embede i noget over 5 Aar«.

8/2 87 hørte Aaberg fra Christin Lind, *Gudum*, som sommeren før havde mindet ham om vennerne der, og som nu skrev for at få en præst »efter Herrens Sind, dernæst ogsaa en, som vi kunde blive glade ved«. H.P. Bjarnesen var »først paa Listen for Jens og mig«, som havde skrevet og opfordret ham til at søge. I Gudum tvivlede de ikke på, »at Aabergs Ord har meget ... at sige«. Kunne de ikke foreslå en bestemt, så ønskede de en fra IM og nødig en grundtvigianer eller »en Heel eller halvdød Præst«. Det fik de ikke med Albert Schack, som udnævntes. Som kandidat var han blandt de 3 ældste ansøgere og i sit embede havde han været længst. Små indtægter havde fået ham til at søge 38 gange og han var anbefalet 1885 som »meget vel skikket« til embedet i *Vejrum*. 8/1 87 havde Balslev frarådet, at han fik et embede, hvor »Politik i venstre Retning har saaledes bemægtiget sig Sindene, at jeg maa frygte for, at han ikke vilde vinde Indpas«. »Forestillinger« citerer påtegninger 1887; den konst. provst: En af landets dygtige yngre præster, med teol. kundskaber, videnskabelig dygtig og tillige forkynder han jævnt og klart og har omsorg for alle i menigheden. Balslev var dristig: En af stiftets dygtigste og bedst begavede

præster. 1895 kom Schack til hovedstaden og Bjarnesen blev hans efterfølger.

Kort skal nævnes, at Harboøre 1885-91 oplevede at have 3 præster, og at egnen fik 2 grundtvigske sognepræster, i Dybe-Ramme og Lom-borg-Rom.

Også *præster* havde megen tiltro til Aabergs formåen. 11/3 82 skrev Mygind fra Bøvling, at han søgte et embede på Sjælland. Han vidste, at embedet var lige stort nok, men bad dog Aaberg tale med ministeren om de vanskelige forhold, han virkede under. Han kunne opslides af fortrædeligheder og aht. sine mange børns opdragelse ønskede han bedre kår. 3/4 83 blev Mygind sognepræst i Fraugde på Fyn (før V. Koch, som alt i alt havde større anciennitet, han fik jo embede senere samme år). – 6/10 84 sendte J.P. Mynster tak til Aaberg, fordi han havde taget sig af hans »Ansøgning om Thim«. 26/11 84 udnævntes Mynster til sognepræst på Tunø, om Aaberg havde kunnet hjælpe ham til Thim, ved vi da ikke. – Endelig sendte Chr. C. Gøtzsche 28/1 89 tak til Aaberg, fordi han gentagne gange havde talt hans sag »hos højere Vedkommende«. Nu gjaldt det embedet som sognepræst i Vester Aaby-Aastrup på Fyn. G. havde fået ansøgerlisten og mente sig »med Hensyn til Anciennitet« mest kvalificeret. Nok derfor fik han embedet.

Der er naturligtvis udtalt langt flere ønsker end dem, vi kender fra brevene. Det foreliggende skr. materiale viser klart forventningerne til Aaberg, men meget lidt om hvad der kom ud af det. Klart er, hvad der ved præsteudnævnelser almindeligvis var bestemmende, og hvad der ekstraordinært kunne få betydning. Afgørende var anciennitet i flere henseender, derudfra indstillede bisperne almindeligvis og S. fulgte dem gerne. Dygtighed kunne tælle, såvel som sygdom og trange kår. Eksamenskarakteren er nævnt i et tilfælde, 7/7 77 påførte biskop Brammer en ansøgning sådan: Der savnes væsentlig grund til forflyttelse. »saavel i Henseende til Supplikantens Alder og Eksamenskarakter«, som til den tid han har virket som kapellan.

Modsætningerne i Nordvestjylland var både kirkelige og politiske. I sognene kom det ikke altid så klart frem som i brevene. 1888-1904 var Ad. L. Hansen sognepræst i Nr. Nissum, hvor han oprettede en højskole, siden også et seminarium. Op mod 1892 skrev han til Aaberg, at det sidste kunne få større betydning. En ung, der hører til vor retning, skal nødvendig gå på de private grundtvigske seminarier. I et andet brev undskylder Hansen, at han vel bruger Aaberg til at få støtte til sine skoler uden offentligt at støtte ham politisk. Det hedder: Socialismen er den store fjende, som skole og kirke må bekæmpe hver på sin vis. »Venstre bere-

der Jordbund for denne Fjende«, i det mindste en del af det. Jeg siger til de unge, at »et troende Menneske bør« stemme »paa Valgdagen – uden at han derfor drukner i Politik«. I visse tilfælde bør præster, »særlig hvor Sognet som her er delt i to Lejre, gjøre bedst i ikke at afgive deres Stemme«.

Den her foretagne rensning af S.s administration ved præsteudnævnelser har tillige givet ny indsigt i, hvordan udnævnelserne praktiseredes i hvert fald fra 1874 til 1897, hvor først en bisp så en provst muligt blev mindre uvildige ministre.

Lad os slutte fra det jyske med et sidste illustrerende eksempel på S.s holdning. M.C.B. Nielsen, sognepræst Elling-Tolne fra 1880, bevægedes af en adresse fra 500 familiefædre til 1882 at søge embede i Kalvehave. Biskop Lind påførte: En begavet, fyrig, højsindet og trods sin ungdom erfaren mand, hvis alvorlige og klare prædiken opbygger. »Hans Personlighed tiltrækker alle, som kommer i Berøring med ham – er af den grundtvigske Retning, men fri for Ensidighed«. Selv dette kunne ikke hjælpe til en så hurtig forflyttelse. Nielsen blev 1884 provst. Men 28/3 86, i en skæbnesvanger tid skrev Lind til ham: Det gør mig ondt, at De tænker på at forlade stiftet, men De ved, at jeg vil gøre mit til, at ønsket opfyldes. »Men er Øieblikket gunstigt derfor? Er det sandt, at De for nylig offentlig har udtalt Dem paa en Maade, der maa ansees som et Tegn paa, at De ikke har Tillid til Kongen og Regjeringen. Det har staaet i Jyllandsposten, og den læses i Ministeriet. Jeg vilde ønske, at det ikke var sandt; som jeg ogsaa vilde ønske, at De og jeg vare enige om, at den, hvis Kald det er at virke for Guds Rige, kun i særegne Undtagelses Tilfælde, for Guds Riges Skyld, skal optræde som Politikere«. Vi kan vel engang tales videre derom.

Nielsens ansøgning var dagen før påført: En begavet og erfaren mand, hvis klare prædiken opbygger. »Personligt er han tiltalende. Med Politik befatter han sig i Reglen ikke«. Mange stod for tur til forflyttelse her før Nielsen, sådan ogsaa i andre tilfælde 1886-87. Sætningen om politik påførte Lind kun den ene gang. 23/3 87 udnævntes Nielsen til Nysted, nu stod han for tur efter de almindelige hensyn.

Sidst til *Stevns*. Antallet af udnævnelser i Stevns herred i S.s ministerår er så få, at der deraf næppe kan konkluderes sikkert. Jeg har derfor ogsaa set på udnævnelserne i Faxe og Bjæverskov herreder. Oftest var det gode slutstillinger, derfor var der mange ansøgninger. En gennemgang af ansøgningerne fra dem, der udnævntes, er sammenholdt med de øvrige ansøges data i præstekaldslisterne. Udnævnelserne skete efter almindelige hensyn, undtagen i 2 tilfælde.

1890 udnævntes den nys udnævnte provst V.A. Esmann til sognepræst i Hellested. Biskop Fog havde skrevet, at denne »i enhver Henseende dygtige og samvittighedsfulde Præst ... med større Dannelselse og Kundskabsfyldelse« tillige var »en besindig og tiltalende og vindende Mand«. Hans udnævnelse anbefalede Fog på det varmeste for at bevare Esmann for menigheden og som provst på stedet. Ministeriet sluttede sig til bispem, Esmann »har Anciennitet forud for de allerfleste Medansøgere« hed det i Forestillinger. – Den anden undtagelse var den besindige grundtvigianer H.J. Boisen, der fik det mindre embede i Højrup. Han var som kapellan pro loco allerede i stilling i provstiet. Han var godt anbefalet af alle instanser og udnævntes blandt 12 ansøgere, hvoraf andre var både ældre, ældre som kandidater og ældre i deres embede.

Det får være nok til at gøre op, at S. med rette betonedes, at han ved præsteudnævnelser ikke favoriserede nogen kirkelig retning eller tog politiske hensyn. I det her inddragne er der gået frem efter bogen, undtagen hvor særlige forhold berettigede til undtagelser. I et par tilfælde ser det ud til, at der er givet en favør, men ingen bestemt retning er ensidigt favoriseret. S. gentog da også, efter at han var gået af, at han på det felt havde handlet uvildigt – og det var med rette⁶⁴. Han var »upartisk« havde den fremtrædende grundtvigianer pastor C.J. Brandt, Vartov skrevet i 1888. –

Anderledes er det, når afskedigelser og deslige kommer på tale. Regeringen havde længe støtte hos dem, der først havde fundet Venstres krav om magten anstødeligt, alene fordi det havde flertallet i Ft, og siden nærmest så det som et grundlovsbrud, at Venstre indledte visnepolitik. Det undskyldte længe provisorierne i manges øjne, også fordi det gjaldt fædrelandets forsvar. Kritikken søgte regeringen at holde nede på flere måder.

Dr. phil. V. Pingel, Metropolitanskolen, afskedigedes juni 1883, da han nægtede at ændre holdning efter at have fået pålæg om at vise mådehold i sin politiske opposition. 27/4 85 fik folkeskolelærerne advarsel mod ophidsende agitation, det var uforeneligt med at være offentligt ansat lærer og ville ikke blive tolereret⁶⁵. Oktober 1885 fik 2 yngre professorer, der havde talt ved et møde imod provisorierne, en alvorlig misbilligelse og en advarsel om, at lignende adfærd ikke ville blive tålt i fremtiden⁶⁶.

Til skræk og advarsel afskedigedes sognepræst Henning Jensen. Det må have virket udfordrende, at han ved folketingsvalget juni 1884 stillede op som modkandidat til S. 30/3 85 meddeltes han afsked, ministe-

riet havde i længere tid fulgt hans agitatoriske optræden. Ved møder og i pressen havde han »tilladt sig en Opposition mod den bestaaende Orden« og majestætens regering, som var uforenelig med de »Hensyn, som Forholdenes Beskaffenhed paalægger en Embedsmand« og især en sognepræsts pligter. Hidtil havde ministeriet ikke skredet ind, da HJs foresatte ikke havde klaget over hans »Forsømmelser«. Men hans artikel i Politiken 18/3 85 om »Ret til Selvtægt mod Øvrigheden« kunne opfattes som »Forsvar for Oprør«, følgelig var han uskikket til sit embede, »hvis Pligter han til den Grad miskjender«. Hvis regeringen ikke greb ind, tilsidesatte den skyldige hensyn til »hans geistlige Præsteembede, hans Menighed og den bestaaende Retsorden«. Derfor blev han indstillet til afsked – dog med pension. At en mand, skyldig i noget en »Gudsbespottelse nær« skulle have fuld pension, forstod Chr. IX ikke. Kongen lod sig berolige med, at en retssag, der trak ud, blev dyrere⁶⁷.

S. havde næppe megen skyld i, at Estrup anlagde sag mod Morten Pontoppidan, der så at sige på kirkens vegne anklagede Estrup for med kneb at bryde sin ed på grundloven. Pontoppidan idømtes 3 måneders fængsel, mistede som andre kritiske venstremænd statstilskuddet til sin højskole, mens den påtænkte valgmenighed blev en frimenighed, den fik ikke anerkendelse⁶⁸. – Det er uklart, men skyldtes nok snarere Estrup end S., at Fr. Jungersen ikke 1890 blev præst ved Vartov. J. havde optrådt næsten ligeså kritisk mod provisorierne som Pontoppidan, omend fordelt skylden for den politiske strid på begge dens parter⁶⁹.

Valdemar Brücker og Aagaard frimenighed er en anden, mere speget sag. Man må spørge, om forløbet var blevet et andet, hvis der hurtigt var bygget kirke og søgt anerkendelse, uden at den begavede, men udfordrende præst havde forhørt sig så meget i ministeriet og hos Ribe-bispen. I ministeriet sagdes, at biskoppen havde sagt til fru S., at han af dogmatiske grunde ikke ville indstille B. til anerkendelse, og at ministeren ville følge ham, for indre kirkelige anliggender forstod S. sig ikke på. I Ribe udtrykte Balslev sig ikke nu som før klart, men sagde til B., at han mente, at ministeriet ikke ville anerkende ham af politiske grunde.

Bispen kom til at bestemme sig, med hjælp af de andre bisper på én gang både i og udenfor KR. Da de »egentlige kirkelige Autoriteter« var enige, mente den verdslige minister, at han måtte slutte sig dertil. Der blev ikke da en valgmenighed i Ågård, det måtte S. forsvare i Ft.

Juni 1887 søgte 45 beboere om anerkendelse af en valgmenighed, de var begyndt at bygge kirke. Balslev udtrykte betænkelighed ved Brückers udtalelser, han måtte i det mindste love at rette sig efter kirkens lære og ritus. Han henstillede, om ministeriet ville forelægge KR

sagen eller afvente en udførligere indstilling, når han havde rådført sig med de andre bisper. Han fik sagen tilbage til fornyet erklæring efter sådan rådførelse (1887 NN 1046).

19/9 87 vidste man i KR, at S. havde sagt, at der måtte en bestemt erklæring til, ellers måtte ministeriet give anerkendelsen. Fog betonedede, at dette var Balslevs sag, ikke KR's (en sondring Swane ikke forstod), bisperne kunne sige Balslev deres mening, ellers udtalte KR en dom, og det forudsatte en prøvelse. Det blev til, at bisperne en for en gik imod anerkendelse. 10/10 87 skrev Balslev til ministeriet, at det var uforeneligt med at være præst, at B. frakendte skriften myndighed og gjorde sig til dommer over den. Det måtte undre, at han søgte anerkendelse i den kirke, »hvis Grundsætninger han fornægter«.

Akterne er ikke på plads i ministeriets arkiv og ikke lette at efterspore, men kopibogen fra Ribe giver sikker viden (LaV), samt ministeriets brevbog. Balslev indberettede 3/3 88, at der var dannet frimenighed, og at kirken var indviet 4/12 87. Han havde underrettet egnens præster om, hvordan de havde at forholde sig til den. – 6/2 88 foranledigede Henning Jensen *forespørgselsdebatten* i Ft, han havde hård kritik af bisp og KR. Det havde Harald Holm også. I en rummelig folkekirke må en læresag undersøges ordentligt, så ingen dømmes »aldeles uhørt« som her. – Det var ikke behandlet i KR, men S. gav Balslev og de andre bisper ret i, at B.s seneste udtalelser udelukkede ham som præst »i det Samfund, som kaldes den danske Folkekirke«. Dermed ville S. ikke begrænse friheden til at ytre sig. Det har de forskellige retninger »fuld Frihed« til, men »en Grænse maa der altid være, selv om det ikke er muligt at angive, hvor den gaar«. Ministeriet tager ikke initiativ til at afskedige en præst, det er en verdslig og ikke en kirkelig autoritet, men ministeriet fulgte de enige »egentlige kirkelige Autoriteter« (Ft 2615f, 2624; debatten 2607-2644).

Stærke reaktioner i den grundtvigske lejr, også fra folk der ellers ikke var enige med B., nødte Balslev til offentligt at forsvare sig. Han hævdede at have handlet konsekvent forud og at det var ham, der havde bedt om, at de øvrige bisper blev spurgt (DKt 1888 257). Selv den besindige C.J. Brandt vendte sig imod, at B. var dømt uhørt, bispens forsvaret rummede en anklage for embedsforsømmelse, fordi der ikke var grebet ind før. Debatten i Ft. fik Brandt til at konkludere: Folkekirken er en statskirke, ministeren, »der almindeligvis har faaet det Lov, at han beflitter sig paa upartisk og expedit Ledelse af de kirkelige Anliggender« er valgt alene af politiske hensyn. Hverken han eller rigsdagen er bundet religiøst, og S. havde kaldt sit ministerium en verdslig og ikke en kirkelig autoritet (S.st. 129ff, 257ff).

Anklagerne om, at B. var dømt uhørt, gjorde indtryk i ministeriet og da der igen kom andragende om anerkendelse som valgmenighed, bad ministeriet 26/9 88 Balslev om at forhandle med B. og give ham lejlighed til at erklære sig, for så at forhandle med sine kolleger, når de kom sammen til næste års KR-møde (1888 00 248, 1148). – Sin redegørelse bad Brücker Brandt og Skat Rørdam om at vurdere, var deri noget som absolut forhindrede, at han kunne anerkendes som præst? Det kunne Rørdam svare nej til, men hvis der var spurgt om deri var noget, som kunne ombestemme KR, så måtte han lige så bestemt sige nej, for alle tidligere påstande hævdedes, blot i sømmeligere form (En Brevveksling II 165f).

24/9 89 gjorde Balslev i KR op, at der ikke var nogen forandring hos B. Han bad de øvrige bisper om skriftlige erklæringer, som han kunne henholde sig til. Matzen tilbød, at professorerne trak sig tilbage, det ønskede Fog ikke. Men ministeriets gentagelse af, at der var fældet dom over B., ærgrede Fog, for der havde været tale om en administrativ forholdsregel, som når bisperne påtegnede ansøgninger. KR eller bisperne måtte ikke blive en domstol. Sthyr mente nu, at de kirkelige autoriteter havde en sag om vranglære. Men Matzen forstod Fog: Sagen var kommet på for højt et plan, og KR skulle ikke gå længere end dets pligt var og ikke optræde udadtil i sådanne sager. Dem skal vi vise fra os og ikke optræde som en kætterdomstol. Fog sluttede af: Havde B. været fungerende præst, så var der nedsat en provsteret eller han var afskediget. Han havde medlidenhed med B., der havde fortsat i den retning, hvori det var gået i en lang årrække, men havde føjet de dråber til, som fik bægeret til at flyde over.

19/10 89 skrev Balslev igen til ministeriet. Bisperne var forud godt orienteret og havde enstemmigt udtalt sig som før, at B.s udtalelser ikke kunne forenes med, at han blev evangelisk-luthersk præst. For sit eget vedkommende henholdt Balslev sig til sin erklæring fra sidste år.

Både 1887 og 1889 er sagen refereret ganske som de andre KR-sager. Forskel er der i indberetningerne til ministeriet, 1887 er sagen uomtalt (1887 NN 1236), 1889 er den nævnt som andet KR har behandlet, den havde ikke »givet Raadet Anledning til at gjøre Indstilling til Ministeriet« (1889 PP 1136).

Fog måtte i Dagbladet 11/12 89 benægte, at KR havde gjort nogen indstilling. Brücker svarede i Morgenbladet 24/12 89, at det tydede ministeriets afsluttende skrivelse ikke på. 28/12 89 skrev Stein til Swane: Formelt har Fog ret, reelt er sagen behandlet i KR⁷⁰.

For ikke at isolere det kirkelige for meget tilføjes: Som regeringens vanskeligheder tog til, kunne selv en justitsminister blive såre opfindsom. 17/2 90 skrev J. Nellemann til en af Højres bedste agitatorer: Ud-

fra stemmelisterne ved sidste valg bør Højres vælgerforening lave fortegnelser over de embeds- og bestillingsmænd fra postvæsenet og jernbanen, som havde støttet oppositionen, »i Stilhed, men dog saaledes, at det spredes ud, at sligt gjøres«. Derved nås ikke, at de kan afskediges umiddelbart, men at man måske ved lejlighed kan skille sig af med dem; især de, som ikke har pensionsret, vil da afholde sig fra at støtte oppositionen, når de ved, at ministeren kan få det at vide. Det må nok vides under hånden, men der må ikke tales højt om det. Måske kan noget lignende gøres mod arbejderne i statens værksteder⁷¹.

Scavenius og kirkebyggeriet

Efter skærmydslen det første år med en del af Venstre fik S. tilskud på finansloven til kirker i Tårup på Fyn og i Obbekjær i den del af Slesvig, der ikke var afstået 1864, og der blev ikke taget af stiftsmidlerne. Sådan også på 1883/84-finansloven, her var tilskud til kirker i Brovst, Kastrup og Dragør. I Fischers tid var der ydet tilskud til nogle kirker på Heden i Jylland, han og den stedlige folketingsmand enedes om, at en kommission burde se på de stadigt flere ønsker derfra. Da der var bevilliget penge til det, kunne S. 2/8 82 nedsætte den for at overveje de kirkelige forhold »i Hammerum og omliggende Herreder i Ribe og Aarhus Stifter«. Tilskud til kirker dér blev så udskudt, indtil kommissionen 1885 opgjorde behovet: 16 nye kirker og kapeller, samt 8 præstegårde. Det betød statstilskud på 310.000 kr., fordelt i 3 omgange, og 14.000 kr. årligt af stiftsmidlerne til præsternes løn⁷².

Finanslovforslaget 1884/85 var uden tilskud til nye kirker, året efter var afsat 50.000 kr., mest til en kirke i Århus, resten til kirker i Aså og Stige. Bevillingen opgav S., 1886/87 tog han selv pengene til de kirker, og enedes med Lt om, at penge til en kirke i Herning bedst kunne vente, når der det år gik så meget til kirker. – I Rigsdagssamlingen 1887/88 blev der forlig om finanslovens bevillinger til kirker i Elling, Struer, Herning, Esbjerg og Nr. Bjert. Der var opsamlet en del i stiftsmidlerne, derfor tillod S., at der ydedes ligeså meget af stiftsmidlerne. Det gik an denne ene gang for at få gang i de bevillinger, men det var en undtagelse, gentog S⁷³. Det fik Ft til at gå med til 60.000 kr. til en kirke på Nørrebro, forudsat at der ikke blev brugt penge af den kirkelige ligning. Det måtte S. acceptere; »man maa saa se i Fremtiden om muligt at faae noget større Tilskud fra den ene eller anden Side« til kirker i Kbh., sagde han.

Men tilbage til Jylland. På finansloven 1888/89 var der afsat supplerende tilskud til de nyopførte kirker, da der lokalt var indsamlet mindre

end forudsat, hertil kom tilskud til en kirke i Trandum. Kirken i Esbjerg fik mere, ellers afslog Ft støtte til andre kirker, »begyndt udelukkende paa Ministeriets egen Foranstaltning«. Det var nødvendigt for at opmuntre lokal offervillighed, og fordi der ikke kunne fås tilskud af stiftsmidlerne, Ft måtte holde igen overfor de mange ønsker fra Midtjylland. S. mindede om, at han året før havde handlet principstridigt, som »en ren Undtagelse« brugt af stiftsmidlerne for at undgå stridspunkter. Ft kunne sige nej til tilskud, men S. var overbevist om, at befolkningens tryk, særligt fra de fattige egne, nok skulle få penge frem fra statskassen. Ft måtte selv gøre op, hvad der årligt kunne ydes.

Efter stilstand i 2 år indledtes over finansloven en støt kurs, 1891/92 blev der 60.000 kr. til 5 kirker i Vest- og Midtjylland. S. havde sagt, at krav om penge fra stiftsmidlerne var det samme som at nægte tilskud, kravet kom ikke. Baggrunden var forlig mellem det moderate Venstre og Højre. Berg stod uden for dette, men var her for og begrundede det med, at når der til købstadkirker var brugt af stiftsmidlerne, så kunne man ikke nægte statstilskud til kirker, hvor der var 1-2 mil til kirke⁷⁴.

I Kbh. lå det ulige vanskeligere. Ihærdighed fra stiftsprovst C. Rothe, der var formand for Kbh.s præstekonvent, og borgmester H.N. Hansen førte til, at man gik i gang med at få opført 2 kirker:

1882/83 var konventet og magistraten enige om, at der mindst var behov for 2 nye store kirker, en på Nørrebro og en i Boulevardkvarteret, området mellem de gamle volde og søerne, en stor monumental kirke. Man vidste, at der ikke igen kunne appelleres til privat godgørenhed. Konventet henvendte sig til ministeriet, for staten var efter grundloven forpligtet til at yde støtte og burde gøre det »moderat«, dvs. yde 300.000 kr. og tillade, at kommunen, som hidtil havde givet byggegrundene, hos alle skattepligtige i folkekirken opkrævede en kirkeskat sammen med kommuneskatten i 10 år med 1/5 % af indkomsten. Der blev da årligt 60.000 kr., det rakte også til at betale gæld på ældre og nyere kirker (Kbh. Præstekonvents protokoller i RA, her benævnt Kbh.s Stiftskonvent. Niels Munk Plums jubilæumsbog om konventet (Kbh. 1943) er ofte upræcis og bør bruges med varsomhed).

Borgerrepræsentationen fulgte en næsten enig magistrat uden at omtale socialdemokratiske protester. Folkemøder rundt i byen havde udtalt sig mod nye kirker, som der ikke var trang til, mens der behøvedes skoler, hospitaler og alderdomsforsorg⁷⁵. Pudsigt nok var der i konventet tale om 200.000 kr. til arbejderboliger fra lignede midler, det blev stemt ud. Man vidste dog, at ordningen med kirkeskat burde gøres lempelig for ikke at vække uvilje. Ministeriet fik sagen gennem Mar-

tensen, som skrev 22/1 83: 2 nye kirker er vigtigere end at betale gæld. (Der var ved de sidste kirker, især ved Sct. Matthæus Kirke, modsat tidligere, stiftet større gæld ved byggeriet). 30/4 og 22/5 svarede Finans- og Indenrigsministerierne, de havde ikke indvendinger mod et statstilskud på 300.000 kr. til de 2 kirker og betaling af gælden (1883 JJ 103).

8/2 86 sagde Rothe i konventet: Der var et lovforslag »færdigt til Rigsdagen«, det kunne ikke gennemføres. »Sagen er voxet os over Hovedet«. Men han og Hansen var igen igang, Maj 1885 var der dannet »en almindelig Kirkefond for Kjøbenhavn« og 2 lokalkomiteer for de 2 påtænkte kirker, siden skulle der bygges på Vesterbro. Februar 1886 samledes der ind i Kbh.s kirker, mere skæppede en velhavers flotte gave. 15/11 86 fik magistraten borgerrepræsentationen til at give grund og 60.000 kr. over 3 år, på betingelse af at kirken kunne rumme 1.600 mennesker, og at der kunne lånes andre 60.000, som siden kunne lignedes. Statstilskud på 60.000 kr. var forudsat, og det var ministeriet for, da der i kvarteret var mange fattige, også for tilladelse til at ligne lånte 60.000 (1886 MM 199). Ft sagde så ja til de 60.000 i støtte, men nej til ligning i det fattige sogn. – Sit motiv til at ønske en stor kirke angav H.N. Hansen 23/10 86 i et brev til Volf: Det er for mig »en Hovedsag, at Kirken ved sin Skjønhed og ved sin Hygge bliver et Hus, hvor nuværende Slægt og kommende Slægter færdes med Glæde og med Følelsen af noget godt«. Det véd jeg, at vi nå under Storck ..., ingen kan skabe det så godt. Lad os hellere søge flere penge »end at slaae af her paa« (til R. Volf, jfr. Axel Beck: Fra Gennembrudets Tid 94, Kbh. 1947). – Den kirkefond erfarede, at indsamlingernes tid var forbi, i hvert fald når der blev bedt stilfærdigt. 1890 stod Hellig Kors kirke færdig, der manglede lidt penge, men der var reserveret 30.000 kr. til den næste kirke. Den almindelige Kirkefonds kræfter var slut (arkivalier i stadsarkivet, delvis udnyttet af Sigurd Jensen i »Magistraten som kirkepatron« i »Histor. Meddelelser om Kbh.« 4 rk, V 404ff, 1959 og af mig i »Kirkens Verden« 1961 1).

Lokalkomiteen for Boulevardkirken, med Florian Larsen som formand, opgav ikke, 3/2 86 havde det sendt ministeriet forslag om en monumental kirke bygget, hvor Israels Plads idag er. Beliggenheden og sognets ca. 25.000 indb. fordrede, at der blev plads til 1800-2000 mennesker, og prisen blev op mod 500.000 kr. Der blev ikke søgt statstilskud, man regnede med indsamlinger, kommunal støtte og en kirkelig ligning. Fog anbefalede varmt, men Hansen anbefalede i ministeriet, at man ventede med at nedsætte en komité (notat på Fogs skr. 25/10 86 og Hansens brev 30/4 87, 1886 MM 170).

17/7 88 svarede ministeriet, at det tog denne anden kirkes »Opførelse i sin Haand« og nedsatte en kommission. Men da var der en lov, som kunne ændre økonomien for de kirkelige forhold i København.

Scavenius' kirkelov

Når blot provisorierne skaffede penge til Kbh.s befæstning, så ønskede S. moderate reformer. Han var også af Fts finansudvalg nødet til at gennemføre en kirkeskat for hele byen. Statstilskuddet på de 60.000 kr. til Hellig Kors kirke var betinget af, at der ikke blev nogen gæld at ligne på sognet. Hidtil var der efter behov lignet sogn for sogn, så når der skulle bygges kirker på »broerne« kom alene de oftest fattige kvarterer til at betale dem. Der måtte en skatteudligning på hele byen til og 22/12 87 fremsatte S. lovforslag derom i Lt.

Han kaldte det en begyndelse, dog et »meget stort Skridt«. Det blev lettere at skaffe penge til nye kirker. Forslaget mødte kun velvilje, der var en almindelig følelse af dets nødvendighed. Ved kirkebyggeri blev praksis uændret, private skulle først yde deres, efter tilskud fra stat og kommune kom det nye, at resten kunne lignedes på hele byens befolkning, som tilhørte folkekirken. Den ændring kunne i fremtiden vise sig mere nødvendig, sagde S., hvis det blev vanskeligere at få privat støtte eller offentlige tilskud.

Lovforslaget afdækkede en af folkekirkens vanskeligheder. Når ministeren fik ret til at ligne indtil 1/5% af folks årlige indkomst til nye kirker og gælden på de kirker, der var, så måtte man sikre sig mod vilkårlighed. Dette kunne ske ved at høre kommunalbestyrelsen, mente Lt, venstremanden Thomas Nielsen var så betænkelig ved at inddrage kommunen i et kirkeligt anliggende. Ft skærpede dog bestemmelsen, så kommunalbestyrelsens samtykke skulle til. Det var nødvendigt, fordi der ikke var en kirkelig repræsentation, sagde højesteretsassessor Florian Larsen, Højre. Når man var imod den, så måtte man tage, hvad der var, kommunen, for en kontrol var nødvendig, sagde Harald Holm. Ft var usikkert overfor, hvad loven kom til at betyde, den blev da midlertidig og skulle revideres efter 5 år. Hverken S. eller Lt var glade for de 2 ændringer, men gav sig for at få loven vedtaget.

Loven sagde, at kirkelige bidrag, som med kommunalbestyrelsens anbefaling bliver anordnet til nye kirker, lignedes på samtlige sognemenheder med et tillæg på indtil 1/5% af den skattepligtige indkomst. Ministeriet bestemmer tillæggets størrelse efter kommunalbestyrelsens »indstilling«. Denne sidste blev altså initiativtager. Den bestemte i lovens 5 år, at der et år lignedes 1/8%, det vandede borgerrepræsentatio-

nen sig noget over, ellers var det fra 1/10 til 1/20%, kommuneskatten var i alle årene 3%. Uden en eneste indsigelse bifaldt ministeriet år for år, hvad der lignedes, og at pengene gik til gælden for de bestående kirker og 130.500 kr. til Vor Frelsers kirkes restaurering. Blot en smule blev der til nye kirker⁷⁶.

26/2 89 var kommissionen om Boulevardkirken færdig⁷⁷. Rothe var formand, medlemmer var bl.a. Florian Larsen og H.N. Hansen. Overfor et stort flertal stod et mindretal, Hansen. Flertallet så intet økonomisk problem, når den nye lov udnyttedes maksimalt blev der nok til den monumentale kirke. Hansen ville afsætte 300.000 til den, Vesterbro skulle også have en kirke, og han ville nøjes med at ligne 1/8%, det var jo en »tvungen Ligning«. Når gæld og udgifterne til Vor Frelsers kirke var til side, blev der i 1890-92 150.000 kr. til Boulevardkirken. Hansen fandt ikke, at den nye lov fastlagde ansvaret for at nye kirker opførtes. Især når loven var midlertidig, skulle man ikke forlade hidtidig praksis med lokalt initiativ og offervilje. Opgaven kunne ikke gøres til »en ren kommunal Sag«, og ministeriet kunne ikke pålægge nogen at varetage den. Den nye lov skulle nok få kirkeligt interesserede til at tage fat. Flertallet vidste, at loven også var vedtaget, fordi det private initiativ ikke i længden kunne klare de store opgaver, der lå for. Der skulle lignedes mest muligt, indtil de fornødne kirker var bygget, og flertallet beklagede, at kommunen ikke i år har ment at kunne »gjøre større Brug af den ved Loven hjemlede Ret«, men håbede på en forandring. – Det blev forgåves. Hvem manglede mod og hvorfor? Måske fordi en hastigt stigende utilfredshed med hovedstadens kirkelige forhold også gjaldt denne betænkning?

Ministeriet havde betænkningen 26/2 89, det betænkte sig, hørte Fog og fik svar 6/5 89, april 1890 tilskrev det Kbh.s magistrat, men allerede december 1889 så utilfredsheden ud som noget af et oprør mod hovedstadens kirkelige forhold.

Først havde de københavnske præster uanset deres observans gjort et mindre oprør. 30/10 87 stod i Nationaltidende, at borgerlige vielser, der før var en sjældenhed i Kbh., nu var så almindelige, at de ikke kunne overses⁷⁸. Årsagen var »for det store Flertal ... Sparsommelighedshensyn«. Rådhuset var billigere, og der var fine klæder unødvendige. For at vies der behøvede folk blot at sige, at de ikke tilhørte et troessamfund. Det tog de ikke alvorligt, men kirken tager det »i fuldeste Alvor«, skrev pastor Johs. Petersen. Folk havde ikke forstået, at de var uden for folkekirken og ikke havde »alle de Rettigheder«, som dens medlemmer har, var udelukkede fra at få børnene døbt, fra at gå til alters og blive kirke-

ligt begravede. Forud for bgl. vielse burde der foreligge en erklæring fra sognepræsten om, at udtrædelse var sket. Kirken måtte så betænke, at dens vielser var dyre. Men den måtte også klart advare om, at når man erklærer sig for at være udenfor et troessamfund, så frasiger man sig forbindelse med folkekirken. Det siger folk, at de ikke vidste.

Bag artiklen lå møder i Kbh.s præstekonvent om nødvendigheden af at hævde kirkens ære og af at sætte ind mod den socialistiske agitation for bgl. ægteskaber. Folks bevidsthed ville vågne, hvis børn af forældre der var udtrådt ikke kunne blive døbt.

Mødereferater fra 8/11 86, 21/3 og 17/10 87 synes at vise, at motivet til at så forskellige præster fandt sammen var, at de følte sig trængt af den socialistiske agitation og de uklare medlemsforhold i folkekirken. De var fælles om at hævde kirkens ære, så dåb af børn, hvis forældre reelt var udtrådte, forudsatte, at de igen erklærede sig for at være medlemmer af folkekirken, nogle mente også, at deres bgl. indgåede ægteskab måtte kirkeligt indvies. Skat Rørdam talte for sådan at hjælpe den kirkelige bevidsthed på fode, missionsmanden P. Krag glædede sig over, at »Kirken samler sig som en synlig Kirke«. Kirken måtte så sørge for, at der var dage, hvor vielserne var billigere (jfr. En Brevveksling II 129f).

25/7 87 klagede Studentersamfundets retshjælp til ministeriet over en præsts dåbsvægring. Fog havde før afvist en lignende klage med, at ingen præst havde pligt til at døbe børn af forældre, der stod uden for folkekirken. Adspurgt af ministeriet afviste Fog, at loven af 13/4 51 gav hjemmel for at pålægge præsterne at foretage sådanne dåb. Børnene blev jo ikke afskåret fra at blive opdraget i folkekirken tro. Hvis en præst i lignende tilfælde var villig til at døbe, måtte han tage en »Conference med sine Foresatte«.

7/11 87 kom henvendelsen fra konventet. Forud havde Fog ladet det forstå, at han var betænkelig ved dåbsnægtelser, for børnenes skyld. Det kunne også medføre, at religionsundervisningen i folkeskolen faldt bort. Men præsterne fordrede klare regler for udtrædelse af folkekirken^{78A}. De gjorde gældende, at folk, som erklærede sig for ikke at tilhøre folkekirken, havde ikke adgang til nadveren, til kirkelig begravelse og til at få børnene døbt. Følgerne kunne blive sørgelige, men religionsfriheden måtte hævdes og kirkens nådemidler bruges forsvarligt.

1/12 87 påførte Fog henvendelsen: Forældre uden for folkekirken har ikke et retskrav på at få børn døbt, følgelig har præsterne ikke pligt til at døbe. Men kristeligt var det ikke forsvarligt at nægte måske et stigende

antal børn »Delagtiggørelse i Daabens Velgjerning, og Bevidstheden, naar denne vaagnede, om at være Lemmer af det kristelige Samfund«, uanset forældrenes holdning. Denne var en hindring, men ikke en absolut hindring »for Daabsnaadens Udvikling«. Ved siden af ville børnene møde mangfoldige påvirkninger. Når forældrene var uden retskrav, måtte de anmode om dåb, og det gav anledning til samtale med en præst.

Fog havde her givet S. hjælp, da E.E.H. Schjøtz fra Hørups gruppe rejste forespørgsel om dåbsvægningen i Ft 17/2 88. S. udtrykte forståelse for præsternes holdning, når man betænkte den falske agitation for udmeldelse af folkekirken. Han kunne ikke fordømme, at de skrev om det i dagspressen. De havde samme ret som andre til at ytre sig, når de holdt sig indenfor »deres Embedspligts Grænser«.

Hvad angik påstanden om, at præsterne ikke var forpligtede til at døbe, vidste S. fra justitsministeriet, at det var de. Han refererede Fog for, at dåb af sådanne børn ikke var kristelig uforsvarlig, men en tjeneste som »maa bevises de i hvert Tilfælde uskyldige Børn«. At nægte det stred mod kirkens traditioner. Mere havde han ikke at sige, når der ikke forelå en klage for ministeriet.

S. svang sig op til mere: Forældre, der var udtrådt af folkekirken, kunne ikke »førend de komme tilbage, nyde Folkekirkens Goder«. Børnenes ret var noget andet, forudsat at de nu som før opdroges i folkekirkens tro, derom skulle forældrene dog ikke afkræves garanti. Folkekirken var ikke en sekt, men »det danske Folks Kirke, og enhver dansk Mand har derfor efter min Opfattelse Ret til at faa sine Børn indlemmede i det danske Folks Kirke«. S. følte sig fuldt berettiget til at give præsterne tilhold derom, men undlod det, da der ikke forelå nogen grund til det⁷⁹.

31/1 88 havde ministeriet hævdet præsternes forpligtelse og bedt Fog om at forhandle med den præst, der havde vægret sig ved at døbe, og om at søge en tilsvarende ordning med konventet. »uden at Ministeriet blev sat i Nødvendighed at lade udgaae et bestemt Paalæg derom«. 28/3 svarede Fog, at den pågældende præst ikke længere vægrede sig ved dåb, og at konventet havde svaret ham, at en del præster fortsat mente, at de ikke med frelst samvittighed kunne foretage de dåb, andre havde omsindet sig og sluttede sig til de præster, der kunne foretage dåb med det af ministeriet antydede forbehold, at de fik garanti for børnenes kristelige undervisning. Konventet mente, at der da næppe blev vanskelighed med at få de dåbshandlinger udført⁸⁰. Sagen kom på plads ved et par kneb⁸¹.

Den delvise omsindelse havde krævet 3 drøje møder i konventet, der

belyste hovedstadspræsters forhold til folkekirken. 6/2 88 oplæste Rothe ministeriets og bispens skrivelser, den sidste gik i anden retning end den første, hævdede både præsternes og børnenes ret. Forældrene havde ikke en ret, men måtte anmode om dåb. Rothe mente selv, at man forud næppe havde gjort sig dåbens sakramentale betydning klar. Rør-dam stod fast: Vi er ikke kaldede til alle i et sogn, men til bestemte menigheder. Folkekirkens dage er talte, hvis staten tvinger her. Provst L. Koch vidste, at en folkekirke medfører en »Række Compromiser med Staten«, nu gjaldt det »en passende Retraite eller en Konflikt«. P. Krag sagde: Vi bliver i folkekirken, »fordi vi kan missionere bedre«, men det kan også være ubarmhjertigt mod børnene, at slå af på sandheden. – »Vi er gaaede lidt for vidt i vor Ivrighed«, sagde Rothe og mente, at præsterne »selv var komne til klarere Erkjendelse«. G. Schepelern vidste, at man stod overfor »et fritænkerisk Socialdemokrati, der vil opløse Folkekirken«, det oprindelige standpunkt var mest forsvarligt.

13/2 var fremmødet større og stemningen ændret noget. Det skyldtes især Harald Stein: Vi er selv skyld i miseren, vi burde have døbt uden at fordre vielsesattest. Vel generer Studentersamfundets agitation, men ret eller uret, så er det ubarmhjertigt overfor børnene ikke at døbe dem, »som jeg med Glæde vil indlemme, og overfor Forældrene, som ikke vidste, hvad de gjorde«. Det er urigtigt og uklogt overfor fremtiden, vi bør stole på vor gode folkeskole. – Rør-dam veg ikke: Har forældrene krav på dåb, så er det Folkekirkens Ruin«. Vorherre har ikke pålagt os at handle, så dåben ringeagtes⁸².

9/3 forelå udkast til svar med tak til biskoppen for ikke at have udstedt et påbud om dåb, og der redegjordes for de forskellige synspunkter hos præsterne, som nævnt af Fog ovenfor.

Samarbejde mellem dele af de kirkelige retninger beredte intet oprør i folkekirken, men *Bethesdamøderne*⁸³, der begyndte maj 1886, satte nogle spørgsmålstejn ved systemet. Indbyderne var højkirkelige, IM, den bredere og endnu selvstændige IM i Kbh. og nogle grundtvigske præster. Tidens splid og vantro krævede, at troende samledes til rådslagning og til at styrkes ved fælles samvær, vedtagelse af resolutioner var så udelukket. Det, at de fleste grundtvigske holdt sig borte, gjorde at møderne kun fik betinget succes. Det 4. Bethesdamøde okt. 1890 skulle behandle oprettelsen af »et almindeligt Konvent for den danske Folkekirke«, forud var dog det mere dækkende »Menigheds-konventet« valgt. Det skulle nemlig ikke være et konvent for folkekirken, hvor de fleste døbte ikke hørte til, men for den levende menighed, understregede provst Johs. Vahl straks. Der skulle være 90 deltagere,

30 valgt for sig af hver af de 3 grupper i kirken, lige mange præster og lægmænd.

Men der viste sig uenighed om, hvem man repræsenterede og på hvis vegne man udtalte sig i resolutioner, og der viste sig også fra starten kim til oprør:

Diskussionen på det første møde gjorde det klart. Højskoleforstander Jens Nørregård havde overvundet sine betænkeligheder ved konventet. Det havde jo ikke anden myndighed end den, det kunne skaffe sig. Det var ikke en medbejler til KR eller en opposition dertil, men et supplement. Det var i høj grad tiltrængt, så menighedsopfattelser kunne komme frem, noget baseret på folkekirken blev blot »en ny Rigsdag med et andet Navn«. -

Deroverfor havde H. Ussing et enten – eller: Enten må menigheden gennemtrænge det folkekirkelige legeme eller den må træde ud af det døde legeme, hvis det er ugørligt. Udviklingen må begynde fra stifterne, vi må begære, at bisperne holder udvidede landemoder, et skridt mod en forfatning, hvor menigheden får sin ret. – Tanken var ikke »en Entre til en Kirkeforfatning«, sagde Vilh. Beck, der vil de hellige altid være i mindretal. Det vil være den største ulykke for den levende menighed, supplerede Vahl. – Det fik Nørregård frem: Man »kan ikke se bort fra Folkekirken«, for os er den et mellemed, og vi skal ikke være angste, det er »dog sandsynligt, at levende Kristendom vil kunne gjøre sig gjældende der«. Det vil være forgæves at vente sig noget fra oven. (Beretning om Det fjerde kirkelige Møde 14-16.Okt. 1890 14ff. Kbh. 1890).

Ikke oprør, men bisperne var oprørte og fornemmede, at her kom mere end et supplement. Noget var også på vej, i glimt havde der været tegn på det fx ved henvendelsen til KR om menighedspleje. En håndfuld mænd erkendte både hovedstadens sociale og åndelige nød, og ville ændre derpå, de følte en voldsom indignation, også over de højeste kirkelige autoriteters manglende initiativ. Et forsøg på at komme frem ved at erobre Kbh.s IM glippede, man *måtte* prøve selv. Nørrebro-præsten R. Volf, i lang tid engageret af kirkebyggeri, spurgte 14/7 89 i »Fra Bethesda«: Hvor skal vi få pengene fra til at mindske sognene med, og svarede bl.a. ved en kirkeskat. 6/10 imødegik Harald Westergaard ham: Kirkeskat, »det vil være absolut fordærvende«. Hvis vi vil virke for vor egen og andres salighed, så lad os »ikke være bange for at ofre noget. Alt, hvad vi bør bede om«, er, at »faa Sognene delte, naar vi skaffe Lønning til Præsten«. Det er Vor Herre Jesus Kristus vi samles om, han kræver ikke kostbare kirker, men kan nøjes med at vi samles i hans

navn, og når vi frygter, hvordan alt skal gennemføres, svarer han: »Om I kunne tro; alle Ting ere mulige for den, som tror«⁸⁴.

21/10 89 drøftede Kbh.s præstekonvent, hvordan man skulle stille sig til en indbydelse fra nogle lægmænd, hvis varme engagement Rothe da måtte anerkende, men ikke ideerne om de små kirker; der var enighed om målet, ikke om principperne. Hvor de taler om forsvarlig sjælepleje, mener de nok vækkende sjælepleje. Jul. Steen advarede: Tager vi ikke positivt derimod, kan det vende sig til det onde. Rørdam lastede igen autoriteternes uopmærksomhed, han kaldte sogne på over 20.000, ja 10.000 indb. for en uting. – I den indre by var kirkerne fulde, og Paulli kom med en højkirkelig løsning: En præst mere til hver kirke og 3 gudstjenester om søndagen.

23/10 og 27/11 89 mødtes kredsen af lægmænd og præsterne, der i konventet havde taget en vedtagen adresse tilbage. »Der blev stillet altfor vidtgaende Forslag« af Lægfolkene [om sogn, kirke og en præst for hver 5.000 indb.], men det lykkedes mig at få ændret adressen, så Deres Excellence kan modtage den, skrev Volf 28/11 89 til S. Også Rørdam prægede adressen, der blev afleveret »i december 1889«, i sin oprindelige form indgivet af 42 læge og gejstlige, det blev siden ialt til 31 præster og 260 lægmænd. Formen var urban: Mens det offentlige med skoler og andet sørger for det fornødne i Kbh., så sker det ikke for kirken vedkommende. Det kan ikke vedblive sådan, Kbh. og Frederiksberg må deles i sogne med omtrent 10.000 mennesker og 2 præster. Kirkerne kan oftest være ganske tarvelige, blot de kan rumme ca. 1500 siddende eller stående, så »Befolkningen kan faa den aandelige Pleje fra Kirkens Side, som den i en Folkekirke maa have Krav paa«. Det burde en kommission tage op.

Utålmodigt afventedes ministeriets stillingtagen. 15/10 90 trådte »Udvalget for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn« offentligt frem, 7. lægmænd med Westergaard som formand⁸⁵. 18/11 90 blev en kommission omsider nedsat. Formand blev højesteretsadvokat C.C. Liebe, Lts formand i op mod 25 år, han havde betinget sig, at ministeriet ville fremme den sag og ikke henlægge den⁸⁶, medlemmer var Rothe, Skat Rørdam, R. Volf, H.N. Hansen, Florian Larsen og Harald Westergaard. I henvendelsen til dem havde ministeriet erklæret sig i »fuld Overensstemmelse« med biskoppen om, at der i hovedstaden var en stigende trang til flere kirker og præster. Det gengav Fogs ord om, at »Maalet, der maatte stræbes henimod« var »Menigheder, hvis Folketal ikke væsentlig overskrider 10.000«, og som fik en kirke og 2 præster. Også alle økonomiske forhold, inklusive præsternes løn måtte overvejes⁸⁷. Mens kommissionen sad, fik ministeriet ro på det felt. Om sagen skrev S. ef-

ter sin afgang som minister: »For fuldt ud at overkomme sin Gerning og være i Stand til at virke ind paa den store Arbejderbefolkning er den københavnske Præstestand meget for faatallig«⁸⁸.

Politisk forlig?

1888/89 havde fremtrædende organisationsfolk søgt at samle det splittede Venstre bl.a. ved et fælles program, om kirken stod der: »Saalænge den »danske Folkekirke« er under Statens Styrelse, bør *Rigsdagens fulde Lovgivningsmagt* ogsaa i de kirkelige Sager ubetinget hævdes. Men Maalet bør være at *skille Kirken fra Statens Tilsyn og Styrelse i videst mulige Omfang*. Der bør arbejdes hen til dette Maal ved at henlægge visse Forhold, som nu behandles i Et og Alt som kirkelige, saasom *Vielse og Begravelse, til borgerlige Myndigheder*, forsaavidt disse Forholds borgerlige side angaar. Af enkelte kirkelige Reformer, hvorom der i Venstrepartiet næres et almindeligt Ønske, indskrænke vi os til at fremhæve følgende: *Præsternes Lønningsforhold* bør omordnes saaledes, at de komme paa *fast Pengeløn*. Samtidig bør der indrømmes *Menighederne bestemmende Indflydelse paa Præsternes Ansættelse*. Dannelsen af *Valgmenigheder* og Adgangen for disse til at faa den valgte Præst anerkjendt bør søges lettet«⁸⁹.

Mens Bergs gruppe afviste enhver forhandling med uretten, havde venstrelederne Hørup og Holstein over midten af 80'erne uden held prøvet at få forlig med regeringen. Ved valget 1890 tabte Højre til dels, hvad det havde vundet 1887, Berg og Socialdemokratiet vandt. Det sidste gjorde indtryk i regeringskredse og på Frede Bojsen. Begge parter indså, at der måtte reformer til, for også på landet at standse de nedbrydende kræfters vækst.

Berg søgte at vanskeliggøre de tilnærmelser og tillige at vise sin troskab mod Venstres program ved en række lovforslag, bl.a. om kommunal valglov, præstevalg og landsbypræsternes lønning. Det skete umiddelbart efter valget og igen lige efter, at rigsdagssamlingen 1890/91 var indledt. De korte forhandlinger kan refereres under ét.

Berg kom med forslagene uden stort håb om, at de kom videre, men et arbejde kunne få betydning i bedre tider. Præstelønningsmidler var statsmidler og skulle »under Lovgivningsmagtens Ledelse og Kontrol«. Præsterne var statsembeds mænd, og deres løn burde sættes i forhold statsembeds mænds løn. For præsterne ville en rimelig lønnivellering, gennem lønklasser, være et gode, når der kom alderstillæg, så blev de fri for gennem 5-6 forflytninger at søge opad og fremad, noget som også kunne være til menighedernes gavn. – Det måtte undre Berg, at de, der

lønnede præsterne, ikke måtte få »en væsentlig eller ... afgørende Indflydelse paa, hvem der skal have Lønningen«. Han havde håb om, at »den almindelige Valgrets Princip« igen kom til ære og værdighed også ved valg af præst.

S. kunne da som ministre før ham drøfte en lønningslov, men i den givne situation var den ubetimelig og også unødvendig. Over stiftsmidlerne var der sket en lønudjævning og de største tilfældigheder ved pensionerne var nylig fjernet. S. var bestemt imod en præstevalglov. »Menigheden« kunne godt få væsentlig indflydelse, men at »Flertallet af Folkethingsvælgerne« ved flertalsvalg skulle vælge præst, var uheldigere end den bestående ordning »med alle dens Mangler«. Han ville heller ikke fremme det indgreb i kirkelige forhold, uden at KR blev hørt. (Det hørtes ikke i samlingen sept. 1890).

Der var ganske korte forhandlinger før forslaget sendtes i udvalg, hvorfra der ikke kom betænknings⁹⁰. Men det var klart, at når det store forlig kom, måtte der ændringer med på kirkens område⁹¹. Først som sidst i sin ministertid fik S. anledning til at vise, hvad han var imod, mere end hvad han var for. I 1870'erne havde Hall fremlagt forslag om de 2 forhold som de første fornødne skridt mod en kirkeforfatning, og i det spor havde de 2 følgende kultusministre fortsat, Fischer dog uden samme begrundelse som Hall. Bag de fortsatte uenigheder lå kirkelige og økonomiske principper og realiteter: Skulle præsterne fortsat tilhøre den dannede overklasse, som gerne stemte Højre, og have råd til at opdrage deres børn i det spor, eller skulle de dele kår med de mange almindelige mennesker, som de var præster for, og hvoraf den store del stemte Venstre – skulle roen i kirken bevares, ved at sognemenigheden/menigheden, når der var enighed, kunne afgøre præstevalget eller skulle blot flertallet afgøre det i samfundets mindste enhed, ligesom Venstre krævede at flertallets ret blev bestemmende i samfundet? Det var ligeså uløseligt i 1890 som i 1880 og i 1870'erne.

Op til folketingsvalget 28/1 87 havde S. – for at splitte Venstre og/eller spænde ben for forlig, der kunne skade forsvarssagen? – spurgt: Hvordan kan folk, som kalder sig kristne og holder på ægteskabet, alliere sig med det (da forligssøgende) europæiske Venstre, som gør nar deraf. På valgdagen i St. Heddinge spurgte en forarget højremand, Ingeman-Petersen, som tilhørte IM, da S.: Hvordan kan en mand, der står i spidsen for præster og lærere og er »Kirkens øverste Tjener« gå på horehus? – Det var noget, som vakte opsigt og megen forargelse. Kirkelige protester var på vej, og bisperne så sig nødt til at gøre noget.

Lind og Swane puffede til Fog, som svarede, at han forhandlede med

ministre. Han måtte dog bemærke: »Ministeren er simpelthen Kongens og Statens Tjener« under hvem bl.a. kirkens anliggender er henlagte. Han behøver end ikke at høre til kirken. Det udelukker ikke, at man må ønske, at han er ustraffelig efter almindelige begreber og ikke gør grov skandale. Det svækker ikke, at også jeg føler dybt indignation. – Lind følte sig drevet til at underrette S. om, at der blandt bisperne cirkulerede en henvendelse til Estrup, udgået fra Swane og ham selv, hvori Estrup blev bedt om at bevæge S. til enten at fralægge sig beskyldningen eller gå af. – 25/2 svarede S.: »Jeg er ikke Kirkens Tjener, men *kun* Statens Tjener«. Følgelig kan der ikke kræves særlig dyd af en kultusminister fremfor andre ministre eller embedsmænd. »Jeg har gennemført Kirkeraadsordningen just med Hensyn hertil; havde Cultusministeren været en Kirkens Tjener, kunde denne Institution godt være undværet«. Bisperne var uden ret til at indgive den adresse, og præsteskabet var skyld i skandalen, det havde pustet sagen op i stedet for at dæmpe den. Men nu har Ingeman-Petersen i en pjece fremsat en bestemt fornærmende sigtelse, som der kan tages fat på, så jeg har givet min sagfører ordre til sagsanlæg. Det stod da også at læse i Berlingske Tidende samme dag. Det gav ro i 3 år⁹².

I Højre voksede erkendelsen af, at forsvarssagen ikke mere var populær nok til at samle støtte i befolkningen. Ved Højres grundlovsfest 1890 talte Nellesmann om nye idealer, og de kunne motivere forligsbestræbelser: Der var i det danske folk nye skillelinier. Påvirkninger udefra som nihilisme og socialisme agiterede mod de gamle værdier, religion og moral, pligt, ære og fædrelandsfølelse. Trods meningsforskelle burde det samle alle gode danske kræfter til modstand. Bojsen forstod den invitation og talte med Nellesmann, som – bag om S. og krigsminister Bahnson – skulle foreslå Estrup, at der indledtes tilnærmelser. Det blev til en bemærkning om, at Estrup ikke håbede, at Højre blev ene i kampen mod de nedbrydende kræfter. 7/3 91 kom det første, vanskelige forlig. Bagefter betroede Estrup Venstres hovedforhandler: »Ja, De véd, at dette har faldet mig svært, men jeg tror, at hensynet til fædrelandet kræver en overenskomst«⁹³.

Det yderste Højre følte forsvarssagen truet. S. afviste vel ikke den nye politik, men det forår betonedes han ved flere lejligheder, at forsvarssagen ikke var løst endeligt, og det måtte den.

På Stevns talte S. for, at Højre vedblivende skulle være et tolerant parti, åbent for alle uanset livsanskuelse (jfr. Fink II 212). Forhandlingerne, som førtes, så han som tegn på, at det store forlig måtte komme. Det nationale Venstre har nok erkendt, at regeringen har handlet ret, men den »parlamentariske Fordring« er ikke opgivet. (Just bekæmpel-

sen af den var Estrups mål, K.G. Brøndsted: J.B.S. Estrup 188f. Kbh. 1925). Presseensuren og gendarmerne kan ikke ventes godkendt, men noget til erstatning derfor. Kbh.s befæstning er ikke fuldstændig afsluttet. »Dermed bør man ikke standse, og man vil sikkert komme til at fuldføre« den. Ad normal vej får hæren nok sit artilleri og flåden sin fulde udvikling. Med de gjorte erfaringer vil Venstre næppe påny rejse uigennemførlige krav, og hvis en regering »uden tvingende Nødtilstand paany gaa ind i provisoriske Tilstande«, vil den miste befolkningens støtte. – På et spørgsmål svarede S. nok animeret af den gode stemning: »Den politiske Kamp er ikke til Ende, og det vil være mærkeligt, om man opgav sin Sag paa Halvvejen«. Ministeriet har vist, at det kan opnå noget og har pligt til foreløbig at blive på sin post til det store forlig er nået, da har det sejret (Dagens Nyheder 25/5 91; ignoreret af Fink II 212!).

S. talte senere på Stevns, stadig som minister: Regeringen kan gå ind på meget, men må forlange befæstningen respekteret. Han nævnte som sit personlige synspunkt, at vi kan »senere gaa videre og faa en fuldstændig Befæstning« (Dagens Nyheder 7/7 e. Nationaltidende jfr. Bojsen 208).

Efter S.s afgang diskuterede højrepressen grunden dertil, for Venstres Morgenbladet havde skrevet, at S. flere gange havde vist sin bitre stemning mod forhandlingspolitikken. Dagens Nyheder svarede 8/7: At han har »stillet sig noget reserveret og kritisk lige overfor de sandsynlige Følger« deraf er »vistnok muligt«. Nationaltidende havde dagen efter et indlæg fra en mand, som stod de ledende på rigsdagen nær: Afgangen har absolut ikke været en forudsætning for forligsforhandlingerne, om de moderate mener, at »Afgangen er en Indre Konsekvens deraf faa staa hen«.

Hovedårsagen til S.s afgang må være, at han, der havde »uforfærdet og uden Vaklen hævdet Højres nationale og politiske Grundsætninger« (Dagens Nyheder 7/7), måtte gå for at vise, at han ikke talte på regeringens vegne, så Bojsen kunne bevare tilliden til dens forhandlingsvilje. Sådan opfattede Bojsen det, i hans erindringer hedder det: Estrup »var bleven nødt til overenskomsten 7de Marts. Scavenius afgang blev den anden »nødvendighed« og sejr for vor politik«⁹⁴.

Heroverfor gør Troels Fink S.s vandel til hovedårsagen. Han var vel frikendt 14/4 90, og Ingeman-Petersens anklage mortificeret. Men 30/11 90 oplyste Social-Demokraten, at S. havde bestukket vidner. Højrepressens forsvar forværrede kun situationen, og Nellemann og Goos forsikrede hinanden om, at her var tavshed en nødvendighed. 18/12 antog Nellemann »for sikkert efter en Samtale mellem E. og S. igaar, at S.

forsvinder som Minister, inden Rigsdagen træder sammen efter Nyt-aar«⁹⁵. Der er til det videre forløb 2 kilder, som begge er partsforklarin-ger, Frede Bojsen, og deroverfor især bispernes brevveksling om at få fjernet S. som minister. De udelukker ikke ganske, men til dels, hinanden. Man må vælge, hvor hovedvægten skal lægges.

Nellemanns meddelelse 18/12 svarer til forlydendet om, at departementschefen havde sagt, at S. 2/1 1891 havde sagt ham, at han trådte af. I et inter-regnum kom alt i ministeriet til at hvile. Biskop Stein som havde hørt det og berettede det til Swane, havde dog 12/1 orienteret om ad Århus bispegård berettet: Indignationen i Højre er stor, men Estrup er rolig, »og Nellemann, med hvem der er talt, finder ingen Grund til at fjerne Sc., da Sagen ikke er criminel«. 5/1 havde Swane hørt fra Stein: S. er ikke mere kompromitteret nu, end før, han har ikke købt nogen til at vidne falsk i Ingeman-Petersen sagen, men betalt for at få tavshed om andre skandaler.

Samtidig kom bisperne til at befæste S.s position. Kontorchef Jonquières var død 23/12, han havde nydt bispernes tillid i sin ledelse af I. kontor, som varetog kirkens sager. Dertil ønskede de nu et eget departement med egen chef, og Fog gik resolut til S., som beredvilligt gik med dertil. (Det skønt han 22/12 havde meddelt departementschef A.F. Asmussen, at Jonquières næppe kunne genoptage sit arbejde. Det var da naturligt, at A. også overtog ledelsen af I. kontor. 23/12 skrev S., at han forstod at A. nødtigt gjorde det, men han anså det ikke for »muligt at faa bevilliget en ny Dep.cheflønning, men maa dog vist indrømme, at en saadan Mand vil være temmelig overflødig« A.s arkiv, RA). Fogs tilbud om en fælles henvendelse fra bisperne svarede S. allerede 29/12 på: Der var givet ordre om at udarbejde et lovforslag om departementet. En skrivelse fra bisperne, der fra et kirkeligt stade anbefaler oprettelsen, vil gøre gavn. Endelig nævner S. sine ønsker om den jurist, der skal være chef, »om det blev mig«, der kom til at gøre indstilling: Ikke medlem af rigsdagen og ikke praktisk politiker, arbejdsdygtig, ikke langsom og ikke bange for hurtigt at tage en beslutning og endelig en sand dannet mand, der venligt og tålmodigt kan tale med de besøgende i ministeriet. – Det udelukkede bispernes håb om en gejstlig leder. –

Inden deres fællesskrivelse nåede ministeriet havde S. 9/1 91 fremsat lovforslag om, at det »Ministerium, for hvilket jeg for Øjeblikket har den Ære at staa i Spidsen«, får et før nedlagt departementschefembede genoprettet. Sagerne i ministeriet var for forskelligartede til, at der kun var én chef, og med en kontorchef, en fuldmægtig og 3 assistenter kunne de kirkelige sager ikke ekspederes så hurtigt og godt, som det er øn-

skeligt. Det område var et gebet for sig, som fordrede en mand, der særligt havde sat sig ind deri, til at repræsentere traditionen i ministeriet og bestandig være en fast og sikker rådgiver for ministeren (Ft 1922ff, Tillæg A 3121ff). Ved 1. behandling 17/1 begærede ingen ordet, sagen sendtes til »Lønningsudvalget« (Ft 2369).

Swane havde 26/12 90 rejst endnu en sag, at »Forargelsen maa søges fjernet«, og til det må der gøres skridt fra kirkens side, det andet, om departementet, havde kun været et fromt ønske, skrev han til Fog. 8/1 skrev han atter til Fog, at han indså det umulige i at virke hos ministeren for den sag, hvis Fog samtidig fandt grund til at rette et afgørende slag mod S. Men han måtte spørge: Skal eftertiden læse, at S. faldt, fordi den offentlige mening ikke ville finde sig i ham, uden »Kirken gennem sit Organ havde gjort Kirkens Krav gjældende«. – Der gik mange breve mellem bispegårdene i Viborg og Odense, de to bisper måtte til Kbh. for at stive Fog af. Undervejs måtte Stein, 14/1, overveje: Bruger S. sagen om departementet som en redningskrans til at forblive minister, eller gør Fog »snild Beregning«, så vi først får departementet og siden S.s afgang? Politikerne er vist ligeså snilde, så den første sag »kan let blive betragtet som en Affindelse med Kirken, som saa Intet kan have at sige til Sc.s Person«.

Før 25/1 var Fog hos Estrup og Nellemann, hvor han gjorde sit yderste for at sætte S.s demission igennem og vist fik løfte om, at det ville ske til april. Det gik videre i højere gejstlige kredse. (Til afsnittet se især Jy. Saml. Ny R. IV 119f, To højkirkemænd 96ff, 116ff, Niels Petersen 102ff og utrykt Rørdam til P. Madsen 22/1 91, Madsen til Schousboe 10/1 ff og R. Volf til Madsen 27/1 91).

April 1891 havde Estrup en samtale med S. om hans afgang, at den var nødvendig ville S. ikke forstå. Vel midt i juni genoptog Estrup den samtale: Når man var begyndt underhandlinger med det forhandlende Venstre, så måtte man føre dem igennem. Der ville S. være en hindring, de moderate havde ikke tiltro til ham og i det forhandlende Højre i Landstinget havde han personlige uvenner. Estrup opfordrede derfor S. til at søge sin afsked. Ved den lejlighed svarede Estrup vel S. på et spørgsmål, at det er et personskifte, ikke et systemskifte. Samtidig faldt nok S.s ord: »Denne Gang er det mig, der kommer til at gaa, næste Gang bliver det dig«⁹⁶.

Det blev ikke en afskedsansøgning Estrup først fik fra S., men et forsvarsskrift: Højre burde fortsat være et tolerant parti, ikke gøres snæversindet, S. mente fuldt ud at kunne gøre fyldest i den nye politiske situation, det viste hans ministergerning, hvor han havde opnået resulta-

ter, og skulle der atter være strid, så havde han vist, at det kunne han også mestre. Det var skrevet 23/6 og den 30. kunne Estrup svare, at samtlige ministre havde haft det, uden at de havde ændret opfattelse: Din afgang er nødvendig, ønsker du den efter ansøgning, må du sende mig en. Det gjorde S. 1. juli med begrundelsen, at han ikke på områder af ikke ringe betydning var i fuld overensstemmelse med sine kolleger og i hvert fald en del af sit parti⁹⁷.

Omkring nytår 1890-91 havde bisperne fortrøstet sig til, at modstanden mod S. også var stor i Højre. Den førte blot ikke til meget overfor Estrup, S. stod ham imod – en tid. Da afskedigelsen kom, lå forargelsen over S. godt et halvt år tilbage, men hans taler i forsommeren, hvor han lagde vanskeligheder i vejen for forligsforhandlingerne, blev Estrup og ministerkollegerne for meget. – I sin ovenfor gengivne afskedsreplik til Estrup, så S. ret. Han tilføjede også siden, at Estrup i sit svar til ham formelt havde ret, reelt dog uret.

Der var da medvirkende årsager til S.s fald. Men hans afgang blev nødvendig, fordi han skabte usikkerhed om regeringens vilje til fortsat forhandling. Skulle Bojsen vove sig yderligere frem, og han indså alt for godt den store risiko ved det han indlod sig på, hele hans politiske eksistens stod på spil⁹⁸, så måtte han overbevises om, at Estrup og Højre ville fortsætte forhandlingerne til det store forlig, og at der ikke blot som før var tale om et forsøg på at splitte Venstre. Skulle den gensidige tillid bevares, så måtte S. gå, han kunne ikke både være i regering og opposition.

S. afløstes af Carl Goos⁹⁹. Om ham bemærkede Bojsen: Han »er en politisk modstander, som vi dog maa vente vil støtte forhandlingspolitikken« – om den støtte drejede ministerskiftet sig!¹⁰⁰

Sammenfatning

I alle ministerårene må S. i rigsdagen så nogenlunde lige ud have sagt, hvad han mente om kirkens forhold, sådan var han, og den politiske situation bød ham ikke at være tilbageholdende.

Havde han et mål for den gerning? Kirkeforfatning, som mange ministre før ham? Den kommer ikke i »en lang Fremtid«, sagde han 15/2 81 og lagde afstand dertil. Målet var at holde på det bestående, og her så han religionen og kirken som bærende for det. Kirke og skole ville han en dag aflevere, uden at de i hans tid havde lidt den mindste skade. I ministeriet og af Martensen fik han midler til at holde igen overfor oppositionens ønsker: Ingen ændringer, der greb ind i kirkens forhold, før den havde en forfatning. Men han lærte af alt det, der mødte ham, at skulle kirken bestå, så måtte de nødvendigeste ændringer til. Mange kon-

cepter, til brug i rigsdagen, begrundelser for KR's oprettelse eller for indgreb mod frimenighederne, viser hans forsøg på selv at gribe ind.

Når han rådspurgte bisperne, lærte han hurtigt, at han fik mange forskellige svar, som han så måtte vælge imellem, og det om forhold som gudstjeneste, konfirmation, absolution og altergang. Der måtte et kirkeligt råd til at svare ham bedre om såkaldte indre kirkelige spørgsmål. Oprettelsen af KR begrundede han også med, at det var et skridt på vej mod en kirkeforfatning, de pæne ord måtte med. Men S. tænkte på reformer. Derfor skulle der en grundtvigianer med, og efter 2 afslag fra Skat Rørdam opgav han at finde en anden. Derfor skulle der også lægfolk med, de vidste, hvor det kneb. Han begyndte med at lægge et pres på bisperne, men de ville ikke have lægfolk med, hverken kirkelige eller folkekirkelige, og så opgav han. Han fik sit KR som en såre konserverende faktor, det kunne dog give kirkens minister et alibi i en penibel situation. Et aktiv blev rådet mest ved salmebogssagen, hvor S. pressede det, ellers affandt han sig passivt med det. Han var rask til at gribe til handling, men uden stadighed ved at fastholde et mål og arbejde mod det.

Når konseilspræsidentens overordnede mål var at hævde Lts fulde liggeret overfor Ft, og når det for kultusministeren aldeles bestemmende var forsvarssagen, og begge ville de føre deres mål igennem uanset prisen, så var der næsten lukket af for reformer. Der skulle administreres, det gjorde S. ret fermt, udnævnte korrekt præster, ikke helt så heldig var han med bisperne. Han fik sat nogen statsstøtte igennem til kirkebyggeri ud over landet, de stigende problemer i hovedstaden tog han først ikke så alvorligt. En fælles kirkelig ligning her havde han store forhåbninger til, men lod den administrere på rådhuset, så lav beskatning næsten intet gav til kirkebyggeri. Er det en undskyldning, at en stor del af Kbh.s gejstlige heller ikke så, hvad der skulle til? S. var bekendt med problemerne, men lod også her hurtigt stå til, nedsatte dog kommissionen.

Hans fortjeneste må være, at han i de godt 10 år som minister, hvor vækkelserne mere eller mindre højlydt gjorde vold på folkekirken, den så de mest enten som en missionsmark eller vanekristendom, kom til at stå som et værn for hele folkekirkens medlemsskare, undtagen når præstevalget kom på tale.

Efterskrift

Sommeren 1894 tilbragte S. i Frankrig. Der skrev han en bog om de reformer, der var nødvendige for »Danmarks nationale, politiske og aandelige Selvstændighed«. I afsnittet om »Religionen« hedder det: Det er

en kendsgerning, at svinder religionen hen eller går tabt, da sker der en almindelig åndelig opløsning, der snart »vil efterfølges ogsaa af en Opløsning af Samfundsforholdene«. Uden at gå ind på overvejelser om, hvorvidt en morallov er mulig uden religionens sanktion, skal jeg »kun paastaa, at som tøjlede Folkene er den umulig«. Faren for samfundet er indlysende, og »Religionen er derfor allerede af denne – verdslige – Grund en Samfundssag«; at den også er det religiøst, går jeg ikke her ind på, det er en trossag. – Der stoppede nok blufærdigheden S., ikke troen¹⁰¹. –

»Den Udvikling, som Kirken (ikke Dogmerne) trænger til som enhver anden Institution i Verden«, får den bedst, når den må kæmpe, hed det videre. Den må følge med tiderne, hvis den vil bevare sin indflydelse. Her kan de protestantiske kirker se hen til »den katolske Kirkes kirkelige Politik for Tiden«. Den skal ikke direkte blande sig i politik, men må se sin opgave i »at være Samfundets moralske-sociale Leder«. Kirken må hævde, at morallovens grund er religionen, og den moral fordrer, at samfundet udvikler sig, så de flest mulige kan være tilfredse med deres tilværelse. Måske kan Leo XIII's bekendte encyclica blive ledestjerne for den sociale udvikling.

Derefter blev S. mere konkret: Også for samfundets skyld er religionsundervisningen i skolen vigtig. – Det var i sin tid forudsat, at KR skulle udvides. »Jeg tror, at Tiden til en saadan Udvidelse nu turde være kommen«. Et lovforslag om det, og hvor rådets virke og kompetence angives, går næppe lovgivningsmagten for nær. »Det vilde kun være en Opfyldelse af en af Grundlovens Løfteparagraffer«. En »Adskillelse mellem Kirke og Stat er en Utopi i alt Fald for al overskuelig Fremtid«, for kirken er det kun spørgsmålet om, hvor meget frihed den kan få.

Om præstelønningslov og præstevalglov skrev S., at han kun havde lidt sympati for at inddrage præstetienden i statskassen eller i et særligt fond, så blev præsterne »endnu mere til Statens Embedsmænd«. Men med anstændige lønninger, og hvis midlerne sikres til kirkelige formål, kunne S. gå ind derpå. Det må vel indrømmes, at det er naturligt, at »Menigheden faar nogen Indflydelse paa Valget« af sin præst. En forudsætning var da, at kongen [via ministeren] udnævner bisperne og at de beskikker provsterne. Alle ansøgninger til et embede sendes til biskoppen, der indsender dem til ministeren med sine bemærkninger. Denne kan udskyde indtil de halve ansøgninger, resten sendes vedkommende provst. Han foranstalter valg i sognet af et nævn, som under hans ledelse indstiller den, det finder bedst skikket. »Alle Folketingsvælgere, der hører til Folkekirken, bør være berettigede til at deltage i Valget af Nævnet«.

Sidst fandt S. ikke, at der med rette kunne klages over præsteuddannelsen, den bør fortsat foregå på universitetet. At indføre særlige præsteseminarier for ikke-studenter, vil sænke »Præsteskabets ikke blot videnskabelige men hele Uddannelsesniveaue, og maa paa det bestemteste fraraades«¹⁰².

Sådan kunne der skrives i en uforpligtet situation og i Frankrig. Scavenius' stilling til kirkelige spørgsmål som folketingsmand til 1895 og 1898-1901 er værd at se på. Det vil blive taget op i ret sammenhæng.

* Første del blev bragt i KS 1995, 111-145.

Noter

Anvendte forkortelser

S. Scavenius, Ft Folketinget, med dato og/eller spalte angives Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger tilsvarende med Lt Lands-tinget, IM Indre Mission, KR Det kirkelige Raad, Jy. Saml. Jyske Samlinger, KhS Kirkehistoriske Samlinger.

KB Det kgl. Bibliotek, LaS Landsarkivet for Sjælland m.v., LaV Landsarkivet Viborg. RA Rigsarkivet.

Ved henvisninger til Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, går årstal og bogstaver på journalen og journalsagen.

Litteratur, forkortelser

Rambusch: Sigurd Rambusch: Jakob Scavenius, Aarhus 1988.

Niels Petersen: Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og arkiv, Kbh. 1984.

Love Exp: Love og Expeditioner vedkommende Kirke og Skolevæsen ved H.V. Skibsted.

Bojsen: Frede Bojsens politiske erindringer ved Kristian Hvidt, Kbh. 1963.

En Brevveksling: Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling I-II ved H. Skat Rørdam, Kbh. 1915-16.

Fink: Troels Fink: Estrupidens politiske historie I-II, Odense 1986.

Høgsbro: Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger I-II ved Hans Lund, Kbh. 1924-25.

Pontoppidan: P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I-II, Kbh. 1950-53.

Aalborg bisper: Et Festskrift Fem Aalborg-bisper ved P.G. Lindhardt, Aalborg 1954.

To høj Kirkemænd: To Høj Kirkemænd, En brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane, Aarhus 1958.

Kirke Historie: Den danske Kirkes Historie VII ved P.G. Lindhardt, Kbh. 1958.

Thyssen: Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, Kbh. 1958.

46. Martensen var før hørt i Mors-sagen (11/8 80) og blev det igen, da ministeriet frygtede større udtræden af folkekirken, men 29/12 var han ingenlunde blidere end Lind. Allerede 1874, hvor Birkedal havde ordineret C. Appel til frimenighedspræst i Slesvig, tog M. fat, en tilrettevisning var ikke nok, det ville blot opmuntre til at gå videre »ad Lovløshedens og Selvraadighedens Vei«. Man måtte anvende »det modsatte System: Den alvorlige Modstand«. Førte det til større udtrædelser var det at foretrække fremfor »en ved Svaghed og Kraftesløshed bevirket indre Opløsning«. (1882 H 1112 og 1874 Ø 903).
47. Højskolebladet 13/3 83, adresse først underskrevet af alle valgmenighedspræster, de flg. 37 numre bragte underskrifter, fra op mod 100 præster, ca. 4.500 mænd og kvinder, 36 var medlemmer af Ft.
48. KhS 1994 83, 122.
49. Fog er ikke hørt derom. Scharling i dagbog 28/4; han hørte først om udnævnelsen af Sthyr selv, da sagen var afgjort, skrev Stein 22/12 94, To høj Kirkemænd 301; Swane til P. Madsen 19/5: Sthyr vil ikke tilføre KR nogen kraft og øge dets anseelse hos præsterne – og 29/6: Har vi ikke fået »Minister-Herrevælde?« (KB Ny kgl. S. 1165b). Rørdam i utrykt del af brev 24/5 87: Sthyr kan hverken »gøre ondt eller godt« (jfr. En Brevveksling II 118). – At Sthyr havde ønsket at forlade universitetet skyldtes en øjensygdom (Fr. Torm: Biskop Peter Madsen 169f, Kbh. 1926). Motivet til, at han var gået ind i politik var, at det under de vanskelige politiske forhold var »i højeste Grad uheldigt for Kirken«, at der ikke var én gejstlig mand i rigsdagen (til Volf 3/10 1901).
50. Forbeholdet mht. stiftsgrænser medtoges i »Forestillinger«. Det var aht. Sjællands biskops meget arbejde (med udlandsmenigheder, som ministeriets rådgiver og formandsskabet i KR) overvejet at oprette et Sorø stift af Sorø, Præstø og Lolland-Falsters amter. Fog var hørt og gik imod »med stor Styrke«, at Sjællands bispestols »igennem Aarhundreder nedarvede Værdighed og Anseelse« skulle sådan forringes. Han forudsatte, at det ikke skete i hans embedstid, men var dog villig til at fratræde, hvis ministeriet fandt det ønskeligt. Det svarede 26/4 87, at en ændring i Fogs tid havde været uden for dets tanke, der var tænkt på fremtiden (1887 NN 498).
51. Scharlings dagbog 4/5 88: Besøg af Fog, »taler med ham om Aalborg Bispestol (Schousboe)«, 22/12 94 skrev Stein: Her havde Fog ikke megen indflydelse, men P. Madsen, To høj Kirkemænd 301; jfr. Aalborg bisper 65f, 76. Swane 22/5 88 til Lind: Jeg hørte i Kbh. af Jonquières, at »endog Ministeren var stemt for« stiftsprovsten. Deres efterfølger er »en brav Mand med gode Kundskaber og administrativ Dygtighed ... en Mæglingens Mand i vel høi Grad«.
52. Stein skrev 18/2 89 til sin bror: S. har »meddelt Fog, at jeg var hans Kandidat. Han og Fog er enige. Nu vil Ministeren tale med Kongen« (Johs. Stein: Biskop Harald Stein 57, Kbh. 1933). 1/3 skrev Stein til Swane: Kongen sagde forleden, at han havde udtalt sit ønske om mit valg for S. (To høj Kirkemænd 62). 9/3 89 skriver P. Madsen udførligt om Steins vægtlæggen derpå i brev til Schousboe. – 15/2 89 skrev

Stein undrende til Volf: Hvorfra ved du alt det bedre end jeg? Stein havde været betænkelig ved at tale med Fog om det ledige bispeembede for ikke at trænge sig på, men var derefter blevet rådet af en god ven til at gøre det. Selv ønskede han ikke at blive bisp, det kunne andre bedre eller ligeså godt. Kom der et bestemt kald, turde han ikke vægre sig; men alt kan ændres. Jeg foreslog Fog en kombination, at jeg bliver i mit embede, men kunne med andre »faa lidt Indflydelse paa Kirkens Styrelse«, hvis KR udvides ved »at indoptage nogle Præster«, også Rørdam som Holmens provst, »skilt fra Fr[edrik] N[ielsen] er han let at magte«. Sådan ville jeg det gerne, det er mig ikke om at gøre at hedde biskop, men at gøre gavn. Men forslaget kan ikke realiseres, og helst bliver jeg, hvor jeg er. 19/2 fortsatte Stein: Du, som står bag dette, meddeler jeg straks, at Fog igår sagde, at S. valgte mig »blandt de nævnedes Kandidater«, og jeg har sagt ja. Jeg har netop fået S.s opfordring, han meddeler mig, »at Biskop, Minister og Konge ere enige«. Jeg er rædsom angst for mig selv og min menighed, men har ikke mod til at modstå. 21/2 hed det: Sagen er afgjort, jeg har talt med S. og Jonquières og har modtaget tilbuddet. »Nu turde jeg ikke andet«. Er det godt, så er æren din. Uden dig havde jeg aldrig rørt mig ud af min tilbagetrukne stilling.

53. Dagbog 25/9, tilsvarende senere drøftelse mellem den sagtomdige bisp og den aggressive professor, se Scharlings »Livsminder« 324ff.
54. Ft 10/12 81. 6/2 88 sagde S. i Ft: Administrationen har ikke den fjerneste ret til ikke at anerkende en valgmenighedspræst aht. sine antipatier, eller til at tage hensyn til vedkommendes politiske anskuelser eller om han hører til det ene eller andet parti i folkekirken, Ft 2615ff, jfr. 2624.
55. Rambusch 129.
56. Præsterne vidste, hvad bispernes antegninger kunne betyde. Derfor udbad Ludvig Hertel sig ved en vanskelig samtale med biskop Lind om forholdet til frimenigheden på Mors, at det ikke medførte antegning på hans ansøgninger (KhS 5 VI 444). Lundby-kredsen (KhS 7 III 492) havde frikirkelige lyster, et par præster havde med den at gøre og forsikrede Swane i Viborg om deres troskab mod folkekirken. V. Koch var kommet til egnen 1873 og søgte 1876-79 bort 18 gange. Swane påførte, at han ikke havde »særlig Adkomst« til befording. 1880-83 afgik 30 ansøgninger, før han 27/9 83 beforderedes til Gerlev-Draaby. Det var ganske efter reglerne, han var ældst i anciennitet og i sit hidtidige embede. (Ved Fraugde havde Mygind fra Bøvling sprunget forbi Koch). Koch havde underskrevet den store Askov-adresse, det havde F.C. Vilsen Sørensen ikke. Han var kommet til egnen 1881 og søgte bort 1886, også embeder han ikke kunne vente at få. 6/7 86 påtegnede Swane: En nidkær og virksom præst. »Den Ærlighed og Aabenhed, hvormed han kæmper for, hvad han anser for Sandhed, maa anerkjendes, selv om hans Anskuelser ikke kan billiges«. 21/7 86 blev det til: »Jeg tør ikke undlade at nævne, at han i politisk Henseende er traadt meget yderliggaaende op, men bør tillige fremhæve, at han er en aaben og ærlig Charakter«. Det påførtes 9 gange, i de sidste 29 ansøgninger blev det til: En nidkær og virksom præst, som omfatter sin embedsgerning med alvor og varme. 1889 havde VS nået anciennitet og indstilledes til udnævnelse, selv om en ansøger var »ældre som Kandidat«, fordi de sanitære forhold i hans præstegård var sådan, at præstefamilien stadig hjemsøges af sygdom og dødsfald, så det ikke alene er »forsvarligt men paatrængende nødvendigt med Forbigaaelse af den ældre Ansøger«. Ministeriet i »Forestillinger«.
57. KhS 1994 124 og 136 note 9. – Af 33 ansøgere havde Ingerslev bedste karakter, men 8 var ældre, 6 ældre som kandidater incl. en provst og 5 ældre i deres hidtidige em-

- bede. Akter findes ikke 1883 JJ 603, men præstekaldslistor og forestillinger hjælper noget.
58. Provst Cederfeld sagde det iflg. Vilh. Hansens optegnelser (RA) jfr. KhS 1994 111 note 25 og 127, påtegning af ansøgning.
 59. KhS 1994 124 og 137 note 10.
 60. KhS 1994 85 og 113 note 32.
 61. 1887 NN 1515 jfr. KhS 1994 122ff.
 62. 1886 MM 603.
 63. Folk i bevægelse 25, 1874 Ø 125.
 64. Nationaltidende 10/8 91: Ved præsteudnævnelser har jeg søgt at være retfærdig »uden at tage politiske Hensyn eller Hensyn snarere til den ene af de kirkelige Retninger end til de andre«, Jy. Saml. Ny Rk. 305 note 26.
 65. Fink II 36f.
 66. Niels Petersen: Københavns Universitet 1479-1979 II 382f.
 67. 1885 LL 451, Fink II 36f. »Statsrådets forhandlinger« (XII 315, udg. af Harald Jørgensen Kbh. 1970) anfører for 22/5 85: I stedet for et sagsanlæg mod HJ for hans »opløsende, ja oprørske Bladartikler«, der først slutes år efter, mens han får sin årlige indtægt, er han entlediget »for Øjeblikkelig at stemple hans Opræden« og så må man give ham pension. Ifølge justitsministeriet om pensionsloven, hvorfra der sluttes til præsters forhold, er afsked på grund af »Misligheder« kun anvendt efter retslig undersøgelse. Da de andre ministre var enige behagede det Hans Majestæt at bifalde afgørelsen. – Man spørger sig, om vi her får sandheden eller om der bagved ligger usikkerhed overfor om en retssag kunne vindes? –
 68. Pontoppidan havde på forespørgsel fået svar 13/12 86 af ministeriet, at en valgmenighed ikke kunne anerkendes, før der var afsagt dom i Estrups sag mod ham. 16/1 87 indviede Hostrup kirken i Jørlunde, og MP kaldte sig valgmenighedspræst, holdt gudstjeneste med dåb og altergang, men foretog ikke vielser. Sidst i 1886 havde han meddelt ministeriet, at der de facto om ikke de jure var en valgmenighed; det svarede 11/1 87, at der 13/12 86 ingen anerkendelse var givet. Nu henvendte et brudepar sig til sognepræsten, højregrundtvigianeren Birkedal Barfod, om MP måtte vie dem på hans vegne. 31/8 87 forespurgte BB i ministeriet, hvordan det forholdt sig. Fog anførte 9/9 87, at uden anerkendelse står menigheden »ganske udenfor Folkekirken« og cirkulæret af 4/1 84 forhindrer en vielse som nævnt (1887 NN 1190), jfr. Pontoppidan 146ff, 199f.
 69. Der foreligger modstridende oplysninger. Estrup får skylden ifølge »Københavns Valgmenighed 1890-1990« 33, 45ff, 85. Deputationen fik tidligt et vink (af Jonquères?) om, at Jungersen fik man ikke efter at S. »har haft en Konference med Konseilspræsidenten om Sagen« (s.st. 48 jfr. 50f, 61). Det synes ikke forstået, men Skat Rørdam vidste, at selv om S. »ikke i Formen havde afvist det«, så fik Jungersen ikke Vartov. Rørdam opfordrede Monrad til at søge (s.st. 54 jfr. En Brevveksling II 176, 182). Intet i sagens akter (1890 QQ 62) giver oplysning, her findes alene Monrads udnævnelse. Ved Jungersens ansøgning ligger kredsens opfordring til ham om at søge Vartov og adressen om at få ham, som overrasktes S. Hvis denne ikke huskede J., så erindrede Fog i sin påtegning om J.s meriter. Sammen med god anbefaling anførtes: »Han tilhører den Grundtvigske Retning i meget udpræget Skikkelse og har udtalt sig baade om kirkelige og borgerlige Forhold med mere Ild end Besindighed« (jfr. Pontoppidan 128f, Thyssen 349ff). – I »Minder fra et langt Liv« (Kbh. 1921, bind 35 i Memoirer og Breve udg. af Jul. Clausen og P. Fr. Rist) skriver Estrups gode ven H.P.B. Barfod, at han som ordfører for Vartovkredsen først opspørg-

- te Estrup. Denne sluttede en lang samtale: Jeg har jo kendt J. fra lille og holder meget af ham. »Men efter Arten af de Angreb, han har rettet mod Regeringen, vilde jeg, om jeg var Kultusminister, ikke kunne befordre ham. Jeg blander mig imidlertid ikke i de andre Ministres Embedsførelse, og jeg vil ikke røre en Haand for at lægge Vanskeligheder i Vejen for Jungersens Udnævnelse«. Modsat »Holmens provst« 132. – Dette udelukker ikke, at Estrup har svaret S. på spørgsmål fra ham og derved hindret udnævnelsen. – Barfod kom til S., som sagde: Havde jeg frit valg, så valgte jeg J., han meldte sig frivilligt i 1864. Men efter »hans Optræden mod den lovlige Regering« vil det ikke være ret at befordre ham.
70. To højtkirkemænd 83 jfr. V. Brücker: Mit Livs vej I-II, Kbh. 1925-26 og Dansk Præste- og Sognehistorie (X 1075ff) ved A. Pontoppidan Thyssen.
71. Troels G. Jørgensen: Tre Professorer 180, Kbh. 1958.
72. Jørgen Vingborg: Kirkerne på heden (Ikast 1991) og samme: Kirkebyggeri i Hammerum herred, KhS 1992 227f. – Hér skildres udviklingen i godt et årti i hele landet navnlig ud fra finansloven og debatter derom i Ft og Lt. -
73. Ft 11/2 88 2838ff.
74. Ft 6/3 91. Vingborg foruretter Berg, gør ham til principiel modstander af at bevillige penge til kirkebyggeri (KhS 1992 237f), hans stilling beroede da på den politiske situation.
75. Se Borgerrepræsentationens trykte forhandlinger 13/2 83.
76. Loven, se Love Exp 1/4 88, »bifaldes« s.st. 6/8 89 1/8%, 5/9 90 1/10%, 4/7 91 1/20% og 23/7 92 1/10%. – Lovens behandling Lt 6/1, 17/1 og 24/1; Ft 30/1, Till. B. 923, 12/3, 15/3; Lt eneste beh. 22/3. S: Alt, hvad kirkerne skylder, kan betales på 1-2 år. Ft 12/3 4170.
77. 1888 00 921.
78. 17/2 88 nævnte S. det »overordentlig« stigende antal bgl. ægteskaber i Kbh.: 1883 36, 1884 55, 1885 93, 1886 160 og 1/1-30/9 87 167. Men det var bruttotal. Dem analyserede Harald Westergaard i Kirkelig Statistik 46ff (Kbh. 1887). Årligt skal der fradrages 20-30 ægteskaber, hvor der var tale om tilhørsforhold til andre trosamfund, 1886 var nettotallet 135, i 14 tilfælde deraf var den ene part, oftest kvinden, stadig medlem af folkekirken. Knækkede præsternes indsats her kurven, for tx var der 1893 250 bgl. ægteskaber i Kbh., 28 skyldtes tilhørsforhold til andet troesamfund, i 95% af de resterende var kun den ene part uden for folkekirken, oftest manden (jfr. Præstefor. Blad 1957 521). Agitation, se fx Social-Demokraten 1/7 85.
- 78A. 23/10 86 havde borgmester H.N. Hansen svaret R. Volf på en henvendelse: I magistraten er vi magtesløse, gejstligheden må tage fat, »hvis det var ret at indføre skjærpede Fordringer til Indgang og Udgang af Folkekirken, hvad der jo kan være meget tvivlsomt«. Hvis De påny betænker, hvad magistraten kan gøre, erkender De nok, at den ikke kan gøre noget. »Jeg har ialtfald trods megen Tænken ikke kunnet finde det«. Magistraten henvendte sig dog til ministeriet 1887, forgæves.
79. Ft 17/2 88 3138f, debatten 3102ff.
80. Akter 1887 NN 962 og 1522, Fogs erklæring er som vanligt ledsaget af udtalelser fra hovedstadens 2 provster. Konventets henvendelse findes ikke, men er refereret efter referatet af konventsforhandlingerne, heller ikke Fogs ledsagende erklæring af 1/12 87 findes. Men han refererer den delvist i skr. 9/8 92 (1892 SS 812). Begge dele savnes også på plads i Sjællands bispearkiv (SB 390/87, LaS).
81. S. i Nationaltidende 10/8 91: »Det lykkedes mig imidlertid at finde Formlen, der stillede de oprørte Vande«. Men Fogs erklæring 1/12 blev presset vel hårdt, og der forelå endnu 17/2 en sag i ministeriet.

82. Kravet om velsignelse af det bgl. indgåede ægteskab før dåb opgav Rørdam, ellers stod han fast og begrundede det i sin erklæring 26/8 87 til Fog. 1892 kom han til at høre derfor, da Studentersamfundets Retshjælp klagede over ham til ministeriet. Det svarede han 24/5 92 uden at han erindrede den foreliggende sag, at i de tilfælde plejede han at sige, at forældrenes bgl. ægteskab ikke hindrede en dåb, det var han pligtig til, når den ene tilhørte folkekirken. Men her var de begge uden for den, og tilhørte ikke »Holmens Sogns Menighed, og de kunne derfor kun begære deres Barn døbt, dersom de træde tilbage«. Almindeligvis lagde han forældrene på hjerte, hvor alvorlig en sag det var at erklære sig for fritænker, og i adskillige tilfælde var de trådt tilbage. Fog anførte da 4/6 92, med henvisning til sin skrivelse 1/12 87 og ministeriets skr. 30/1 88, at der ikke var begået noget ulovligt. I det foreliggende tilfælde var R. »vistnok« berettiget til at forlange at tale med forældrene, det var næppe sket her. En fornyet forespørgsel fra retshjælpen betød nok et svar fra Rørdam 12/7: Jeg er aldeles vis på, at grunden til mit afslag ikke var angivet med det bgl. ægteskab, men at forældrene havde erklæret sig for ikke at være kristne, eller at de var uden nogen religion. Her var Rørdam vis på at være i sin gode ret som præst og i overensstemmelse med oldkirkens og luthersk sakramentopfattelse. Ud fra sin skrivelse 1/12 87, hvor han vel understregede hensyn til børnene, men også fastholdt at forældre ikke havde noget retskrav på dåb, måtte Fog 9/8 92 støtte Rørdam uden at dele hans historiske opfattelse af gammel dåbspraksis. Dermed synes sagen sluttet (1892 SS 812). Jfr. »Holmens provst« 125ff, som dog ikke er ganske præcis.
83. Navn efter mødestedet, Kbh.s IMs hus. Mødereferater foreligger trykt jfr. den følgende tekst.
84. Fra Bethesda 1889 465ff og 670f.
85. P. Helweg-Larsen: H.O. Lange (Kbh. 1955) og samme: »Kirkens Venner«s korrespondance (samme år). Ældre jubilæumsskrifter kan rumme væsentlige oplysninger. Her er udviklingen af Kbh.s kirkesag kun antydnet i omtalen af adressen til KR om menighedspleje, af Ussings enten – eller ved Menighedskonventets første møde og af Westergaards afvisning af, at der kunne bygges kirker ved midler fra kirkeskat. Det skyldes Kamma Struwes fornemme skildring af Kirkefondet i »Kirkerevolution i 1890'erne«, Kbh. 1995.
86. Rudolf Volf: En gammel Præsts Livserindringer 128 (Kbh. 1926). Efter S.s afgang skrev Liebe i sine selvbiografiske optegnelser (RA), at S. havde været bundet til at gøre sit yderste, eftermanden vil næppe kunne sætte større ting igennem, i hvert fald ikke foreløbig.
87. De i sagen engagerede foragedes over ministeriets langsommelighed. Det havde 27/12 89 skrevet til Fog, som svarende 9/4 90 efter at have hørt hovedstadens 2 provster. Fog citerede Rothe for, at Kbh.s konvent på 2 møder enstemmigt havde erkendt, at antallet af kirker og præster måtte øges. Et mindretal, hvortil Rothe sluttede sig, fandt det i andragendet satte mål for uigennemførligt, man måtte arbejde for nye kirker som hidtil. Rørdam opfordrede på det mest indtrængende Fog til at anbefale andragendet. Skulle folkekirken fortsat være folkekirke måtte folk vide, hvem der var deres præst. Det krævede sogne på 10.000 indb. Selv fandt Fog det viste initiativ overmåde glædeligt, et sådant ønske ville have været aldeles håbløst, hvis den kirkelige styrelse havde fremsat det. Folket og samfundet i det hele må erkende, at det ikke kan bære, at hovedstadens masser lever under forhold, hvor det er aldeles utilstrækkeligt at drage dem til Gud, »mens Madstræbet fra saare mange af alle Stænder bliver den væsentlige Interesse«. Hvis den erkendelse, som andragendet viser, udbredes i befolkningen, vil den også vise sig villig til at betale omkostninger-

ne. Fog indså dog, at det fulde mål ikke var til at opnå i den nærmeste fremtid. Efter grundige overvejelser i kommission kunne et skridt henimod målet være Rothes plan om det nærmest påtrængende. Men nogle nye kirker må ikke anses for »en sluttelig og tilstrækkelig Ordning«. – Ministeriet resolverede 13/6, at Fog skulle høres om kommissionens sammensætning. 13/10 skrev S. til Fog (i dennes privatarkiv) derom: Liebe finder det hensigtsmæssigt at også Høgsbro, Fts formand, kom med, men S. og hans kolleger mente ikke, at det gik an efter Høgsbros optræden, og han vil næppe selv. Skal der en med fra Venstre, så N.J. Larsen, han har »kirkelig i alt Fald religiøs Interesse«. S. ønskede det ikke. Jonquières er for svag, men vil føle sig krænkede, hvis departementschef Asmussen (2. departement) kom med. – S. håbede, at Fog var enig med ham i, at hele ordningen af Kbh.s kirkelige forhold skulle tages op: De nødvendige nye kirker, lønningsordning for præster og kirkebetjening, betaling for kirkelige handlinger og hvordan pengene dertil kan skaffes. – 3/11 kunne Fog meddele ministeriet, hvilke kirkeligt sindede mænd han fandt egnede til at indtræde i kommissionen, nemlig de tidl. nævnte. Fog fandt også, at dens opgave var at pege på forandringer til at skaffe de tilstrækkelige kirker og præster til Kbh. og Frederiksberg, idet målet vil være menigheder, »hvis Folketal ikke væsentlig overstiger 10.000«, og som får en kirke og 2 præster. Dette forudsætter, at præsternes, kirkerne og sognenes økonomiske forhold også tages op. – Dermed havde minister og bisp inddraget, hvad de og mange vidste var et væsentligt og højst penibelt problem. – 1889 PP 1685, ingen akter findes ved journalsagen, efter en første flytning er de endt i pakke nr. 2610, med »akter vedrørende kommissionen af 28.11.1890 til overvejelse af de kirkelige forhold i Kbh. og på Frederiksberg« (Niels Petersen 244) jfr. kommissionens betænkning fra 1892, 1ff.

88. Jy. Saml. Ny Rk. IV 305 note 26 e. Nationaltidende 10/8 91.
89. Reform-Program udarbejdet af Overbestyrelsen for Venstres Organisation af 8/12 89, 13 og 19: Ved udstykning af præstegårdssjord tilvejebringes huslodder.
90. Ft 14/2 90 2496ff, 5/3 3187-92 og 3200-02; Ft 7/10 90 28 og 20/10 255-48 og 248-62.
91. Klaus Berntsen og Harald Holm, begge fra det forhandlende Venstre, havde 1887/88 indbragt et forslag om tienden. Så beskendent som det kunne være, at den betales i penge og ikke i korn. Det nåede til behandling i Lt, hvor det nedsatte udvalg fandt, at den sag bør løses, men af regeringen ved et mere egnet forslag. Till. B 1509. – Under forhandlingerne i foråret 1890 var et forslag om at udstykke præstegårdssjord til husmandslodder på tale, det ville styrke husmandsklassen og være en værn mod socialismens vækst på landet. Bojsen 188.
92. Jy. Saml. Ny Rk. IV 97ff.
93. Bojsen 200f, Fink II 189ff, 194ff.
94. Bojsen 108 jfr. N. Neergaards Erindringer 255: »Det var den forligsvenlige Fløj af Ministeriet, som tvang ham bort«, skønt Estrup holdt på ham (Kbh. 1935). Tilsvarende Vagn Dybdahl i Politikens »Danmarks Historie« 12, 203f (Kbh. 1965), Modsat Fink II 213, dog 206 og 209.
95. Goos havde 17/11 90 skrevet til Nellemann, som svarede ham 18/12 på det modtagne brev (Goos arkiv RA).
96. April-samtalen se Fink II 214, jfr. Bojsen 200 og Th. Thaulow: J.B.S. Estrup 254 (Kbh. 1940).
97. Jy. Saml. Ny Rk. IV 294ff, Rambusch 192ff.
98. Jfr. Nellemann: At Bojsen er »politisk ødelagt, hvis det ikke lykkes ham at få noget klækkeligt ud af alle sine projekter, er temmelig klart« (brev 28/10 90 til Estrup,

- Fink II 194f); Bojsen 1/8 90 til Niels Neergaard: »Det er mig ganske klart, at »for-handlingspolitikken« er færdig, dersom sidste samlings resultater gentages engang til«, og Neergaards svar 9/8: Jeg »er ganske enig med Dem om, at Forhandlingspo-litiken vil dø, hvis der ikke i næste Samling naas fornuftige Resultater« (Tre Ven-stremænd. En brevvæksling ... ved Harald Jørgensen 28f. Kbh. 1962). Liebe, Lts for-mand, så tilbage på rigsdagssamlingen 90/91 med den mod »Slutningen gjorde For-staaelse imellem det moderate Venste og Høire«, det kunne få flere følger, »om det vel endnu er uvist, hvordan det gaaer med Kampen ude i Landet imellem Venstre-grupperne indbyrdes«. Hermed erkendte han den risiko Bojsen løb. – Da dele af Lts Højre var medvirkende til S.s fald, må det undre, at Liebe fortsatte: Stemningsbrud-det mod S. kunne spores på forskellig vis, men først mod samlingens slutning, ja endog en god stund derefter, blev det alvor med hans fratræden, »uden at man ret veed, hvorfor den skete netop da, og hvad den egentlige Grund var«, det har heller ikke hans offentlige redegørelse løftet sløret for, og hvad følgerne deraf bliver. (Selvbiografi 1889-91 med korte efterslæt 1894/95 og 1896). 14/7 91 lykønskede Liebe Goos således: »Vel var jeg i Tvivl om ikke Sc., uanset de personlige Vanske-ligheder, nu kunde være bleven, men var en Forandring nødvendig«, så kunne rege-riingens valg af efterfølger ikke være heldigere, jfr. note 86. Hjem til hustruen skrev Estrup 7/791: »Dygtigere Kultusminister end [S.] har Kongen aldrig haft«, Ditlev Tamm: Konseilspræsidenten, Kbh. 1996.
99. C. Goos, professor i retsvidenskab, MF 1880-84, ML 1885-1917.
100. Høgsbro II 165, brev af 27/7 91, jfr. Høgsbro 287/91.
101. Måske uden tanke på offentliggørelse skrev S. kort efter »Filosofiske og religiøse Meninger og Paastande«, hvori bl.a. stod: »Ønske vi, fordrer vor Natur en Løsning paa Livets Gaader, paa Spørgsmaalene om Livets Hensigt og Maal, om godt og ondt og om Lidelser, da kunne vi kun finde den i Religionen, i den religiøse Bevidsthed om, at en personlig Gud har skabt Verden med en bestemt Hensigt, at denne Hensigt har sit højeste Udtryk i Menneskeheden, i dens Udvikling; idet Hensigten kun kan være den at danne sig et aandeligt Rige af frie moralske Personligheder« ... »Ingen kan bevise religionens Sandhed, kun paapege Gaadens Løsning gennem Religionen; ingen Løsning, der kan tilfredsstillende Menneskets Trang, kan paavises uden for den«. Tilføjelse 14/10 1901 til manuskript fra 1895-99, gjort før aflevering til univer-sitetsbiblioteket (KB Add. 669 4°).
102. Danmark og det danske Folks Fremtid 35-40, Kbh. 1894.

Summary

In 1880 Jakob Scavenius (S.), a fairly young conservative politician and very eager supporter of the cause of national defense, became Minister of Ecclesiastical Affairs and Education in the government of his cousin J.B.S. Estrup. The government had come into office in order to break up the growing opposition party Venstre that demanded cabinet responsibility since it had gained the majority in the Lower House. Estrup leaned on the majority in the Upper House, elected by wealthy voters.

S. took an interest in several areas of his ministry but not especially in the church. If I cannot get good laws passed, fortunately we can keep

the laws that we have, he wrote to his old teacher C. Lind, who had become bishop in Jutland.

The years of S. as minister until 1891 were some of the politically most eventful years in the history of Denmark, and also for the church it was a dramatic period. A popular rising – strongly marked by Grundtvig - had its heyday and demanded that its followers should be able to gather freely around their priests across the parish borders of the National Church, actually greater freedom than could be achieved in the National Church. In the late 1880'es the Home Mission became leading. It was a centrally governed revival movement mostly consisting of vicars. They and a growing number of lay missionaries reached new circles of the population. Often they were quite inconsiderate to the vicars in whose parishes they were preaching. S. more or less gently tried to curb both parties.

The majority of the vicars felt pressed between the two loud revival movements. They united to encourage the minister to establish a church management where their opinions should be heard too. This was assented to by the bishops even though they did not agree on a special management. S. intervened and administratively established (it was impossible by law) a church council with the bishops and a professor of theology and one of law as members who »as a rule« were to be heard. The Grundtvigians protested, called it an infringement that would limit freedom.

S. had thought that the council could forward moderate reforms, they were necessary if the National Church were to be maintained. But the bishop council was more conservative than he was and feared the Lower House and a church system built on the basis of all the members of the National Church.

The tough conflict in the middle of the 1880'es, when the government tried to curb the opposition and govern without the Lower House, prevented legislation. In 1888 S. succeeded in passing a law about church assessment in Copenhagen. The immigration to the city from the country created large new districts for the lower classes where there were almost no churches. But that law mainly contributed to paying the debts of the few churches that had been built in the 1870'es and for the repairs of old churches, almost nothing for new churches. S., however, was able to get government grants for new churches in the country, in growing provincial towns or newly cultivated areas where churches were needed.

By appointments of vicars S. has been accused of favouring persons that he knew. This investigation shows that this was not the case. But as

other ministers he tried to oppress the opposition and did not refrain from dismissals or intimidation of electors.

Towards 1890 some vicars in Copenhagen felt it impossible to work in the huge parishes and eager lay people criticized even more severely also the vicars because they put up with the unreasonable conditions. A strong opinion – supported by the bishop of Copenhagen – caused the minister to set up a commission to look into all the problems.

In the 1890'es the growth of the Social Democratic Party caused moderate members of the parties Højre and Venstre to approach each other, and Estrup was to experience that forces in his own party demanded action even though the cause of national defense might suffer for it, i.e. the fortification of Copenhagen which Venstre opposed. But that precisely was S.'s main political goal and his conduct against the attempt at a high political agreement in 1891 was to cost him his ministerial office. Attacks on his private morals and his flirtation with cultural leftist forces only facilitated his resignation.

The church had lost a gifted and enterprising minister. Often, however, he lacked the patience to hold on to the tasks he had taken up.